

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Diplomski rad

***Radnička kultura i društveno sjećanje na primjeru tvornice Dalmatinka u
Sinju***

Studentica: Jozefina Ćurković

Mentorica: dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević

Zagreb, ožujak 2018.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Društveno sjećanje i radnička kultura na primjeru tvornice *Dalmatinka* u Sinju“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice dr.sc. Nevene Škrbić Alempijević. Svi podaci navedeni u radu prikupljeni su u skladu s etičkim standardnom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Vlastoručni potpis

Sadržaj

1. Uvod	4
2. <i>Dalmatinka</i> – povijest, značaj, transformacije.	8
2.1. <i>Al' nema van ništa u tvornici.</i>	8
2.2. <i>Od hraniteljice grada do simbola poraza - etnografija propadanja.</i>	11
3. Radnička kultura i društveno sjećanje.....	16
3.1. Radnička kultura i ideologija. <i>Udarničko lice</i> jugoslavenskog radništva.	16
3.2. Pogled unatrag – mapiranje nostalgije u naracijama o ugasloj tvornici.	19
3.3. <i>Što je nama naša Dalmatinka dala</i> – vrijednost rada i tvornica kao dio osobne povijesti.	22
4. Nove perspektive – revitalizacija sjećanja na <i>Dalmatinku</i>	28
4.1. Projekt <i>Dalmatinka, Sinj</i> – polazišta, ciljevi, rezultati.	28
4.2. Ukrštavanje <i>politika sjećanja i kultura pamćenja.</i>	30
5. Zaključna razmatranja	35
Literatura i izvori.....	38

1. Uvod

Tema mojeg diplomskog istraživanja je fenomen radničke kulture okvira studija sjećanja. Cilj mi je locirati taj fenomen – utkan u temelje narativa o samoupravnim poduzećima uspostavljenima za vrijeme bivše države – u društvenom sjećanju unutar jedne zajednice, a slučaj na kojem ću provesti svoju analizu jest sjećanje na nekadašnju tvornicu konca i pamučnog prediva *Dalmatinka* u gradu Sinju. Izrazita heterogenost i slojevitost ove teme bila je dvosjekli mač: koliko god da je građa koju sam prikupila bogata i analitički privlačna, toliko je bilo teško zaustaviti se na samo na jednom njezinom dijelu. Višestrukim pregledom i analizom te građe, međutim, iskristaliziralo se nekoliko osnovnih istraživačkih pitanja. Među njima je ono o specifičnostima radnog iskustva u okrilju *Dalmatinke* i načinu na koje se ono uklapa u jugoslavenski mit o *radniku-udarniku*, kao i definiranju što je to točno *Dalmatinka* za svoje radnike predstavljala. Drugim riječima, zanimalo me je koji su gradivni elementi sjećanjā, koliko se oslanjaju na odabrane mitologeme bivšeg političkog sistema te kako tom sjećanju pristupaju suvremene interpretacije. Nadovezujući se na ovo posljednje, željela sam definirati s kojim se ciljem i kakvim strategijama pristupa revitalizaciji narativa o tvornici i kako na ta nastojanja reagira lokalna zajednica. Naposljetku, na općenitijoj razini je nužno ukazati na to kako se propast tvornice odražava na ekonomsku i demografsku zbilju jednoga grada.

Istraživanje o *Dalmatinki* u okviru studija društvenog sjećanja započela sam unazad nekoliko godina¹, od kada me ova tema nije prestala intrigirati, a zasebne tematske jedinice neprestano su se umnažale. Sukladno tomu, spektar istraživačkih pitanja koje sam postavila na počecima se proširio. U tijeku nekoliko posljednjih godina žensko pitanje (usp. Premuž Đipalo 2016), arhitektonska vrijednost tvorničkog kompleksa (usp. Paladino 2011) kao i šira tema propasti tekstilne industrije su zaokupili pažnju istraživača, te su ti aspekti nešto podrobnije obrađeni. Ja sam se fokusirala na fenomen radničke kulture koji je u ovom slučaju osnovna referentna točka za održavanje kolektivnog sjećanja o tvornici. Tekst sam podijelila u dvije zasebne, ali međusobno povezane jedinice. U prvom dijelu pratim historijat jugoslavenskog radništva ispreplećući ga s podacima o povijesti *Dalmatinke* i genealogiji njezine simbolike te kazivanjima bivših radnica s kojima sam imala priliku razgovarati. Nakon toga, putem analize

¹ Moje istraživanje *Dalmatinke*, u smislu kompleksnog sustava značenja i višeslojnog *mjesta sjećanja* započelo je 2014. godine, kada sam u okviru kolegija *Antropologija društvenog sjećanja* zagrebala po površini ove teme i time započela sada već višegodišnje premetanje po prošlosti i sadašnjosti, tragajući za potencijalnom građom. Unutar navedenog seminarskog rada bila sam se fokusirala na skupinu koja je u tom periodu pokrenula inicijativu za obnavljanje sjećanja na tvornicu pod paskom projekta *Dalmatinka, Sinj*, a o kojoj će biti riječi i u okviru ovog rada.

djelovanja organizatora projekta koji zahvaća kulturu sjećanja u lokalnoj zajednici, prikazujem sastavnice i dinamiku suvremenog tumačenja socijalističke prošlosti, ispitujući pritom političku dimenziju ovih praksi.

Premda u tekstu koji slijedi iznosim studiju slučaja, smatram da je nužno barem ukratko ocrtati tijek i razloge ponovnog upliva socijalizma u svakodnevicu te umjetnička i znanstvena istraživanja. Iako to nije središnja tema ovog rada, vrijedi joj posvetiti nekoliko rečenica. U Hrvatskoj, ali i ostalim post-jugoslavenskim zemljama, govor o socijalizmu u javnom i stručnom diskursu u posljednjih nekoliko godina ne jenjava. Postupno se nedavna prošlost koja je u ratnom i post-ratnom razdoblju devedesetih godina isključivo negativno konotirana – štoviše, koje se u dominantnom diskursu u potpunosti odricalo (usp. Velikonja 2009:573; Belc i Popović 2014:20) – sada se sve više prihvaća kao sastavni dio nacionalne baštine čak i u široj javnosti. Razloge je teško precizno definirati, ali vremenski odmak od petnaestak godina sigurno je učinio svoje, a istraživanje povijesti post—socijalističkih država u čitavom svijetu ulaskom u novi milenij pomalo se iscrpilo u analizi socijalističkih režima i politike, te su historiografija i srodne discipline svoj istraživački kompas usmjerile ka društveno-kulturnom životu, umjetničkoj produkciji i svakodnevici u socijalizmu (Duda 2014:578). Što se tiče 'autsajderskih' zahvata na domaći teren, nakon što „stanje tranzicije rapidno gubi na karakteru kulturne novosti koji je eventualno opravdavao prvobitnu empiricističku navalu(...)“ (Prica 2005: 17), upuštanje u kompleksnu i naizgled nepresušnu sferu socijalizma svojevrsan je logičan slijed događanja. Promotrimo li, nadalje, suvremene reanimacije i reimaginacije pojedinih artefakata (socijalističke) prošlosti, koje u post-modernoj, a ovdje i post-socijalističkoj stvarnosti postaje uvriježenom praksom, postaje jasno da se usporedno sa znanstvenim istraživanjima na ovom području perpetuira i tzv. *industrija nostalgije* (usp. Velikonja 2009), koja paušalnim zahvatom u određeni repertoar simbola oživljava iste na način da ih pomno oblikuje prema jasno ograničenom formatu pop-kulturne atrakcije i tako osigurava komercijalni uspjeh.

Smještanje *Dalmatinke* u ovaj novonastali kontekst važno je jer uvelike objašnjava interes pojedinaca za postindustrijske i postsocijalističke prežitke prošlosti kao i sklonost ka restauraciji nekih od fenomena koje ta prošlost uključuje, ali i u pogledu pozicije istraživača. Naime, radnička kultura, koja je središnji predmet ove rasprave, snažno je politički obojen pojam. Stoga istraživanje ove teme neizbježno implicira dvije dijametralno suprotne situacije: s jedne strane, s neodobravanjem dočekano čeprkanje po vremenu koje je stjerano u zaborav, a s druge manevar u hrpi floskula kojima se ista ta prošlost sa simpatijom komemorira. Premda

je govor o ovom dijelu prošlosti dobio mjesto u javnom diskursu, globalna kriza u posljednje dvije godine rezultirala je opetovanim priklanjanjem ekstremnom konzervativizmu i lavinom povijesnih revizionizama². Okolnosti su to koje istraživača postavljaju u nezavidan položaj u kojem je njegov „epistemološki obzor na naročitoj kušnji radi li se o istraživanju fenomena koji istraživač (više) nije u prilici promatrati, i (...) koji je (...) suvremena historijska naracija većim dijelom prebrisala, a neprebrisan dio negativno označila.“ (Senjković 2016:315).

U toj mjeri prijeporna tema zahtijevala je 'jaku' metodologiju, stoga sam podatke dobivene putem polu-strukturiranih intervjua s kazivačima nadopunjavala onima iz nekoliko brojeva tvorničkih novina koje su mi bile dostupne te medijskih izvještaja o *Dalmatinki*. Pored faktografije koja pomaže u kronološkom određenju, ova periodika pruža i izvanrednu podlogu za analizu diskursa koji je vrlo često indikativan po pitanju tretmana pojava o kojima se diskutira. Razgovarala sam s dvije skupine kazivača. Jednu skupinu čini pet bivših radnica tvornice, od kojih je jedna radila uredski posao i još uvijek radi kao voditeljica prodaje zaliha u tvornici u stečaju, dok su ostale svoj radni vijek provele za strojevima. Druga grupa kazivača su nositelji projekta *Dalmatinka, Sinj*. Intervjui su provedeni tijekom 2017. godine, s iznimkom dvaju koje sam obavila tijekom preliminarog istraživanja 2014. godine, kada je inicijativa za revitalizaciju sjećanja na *Dalmatinku* službeno pokrenuta.

Na kraju uvodnog dijela treba se ukratko osvrnuti i na teorijske postavke na kojima ovaj rad počiva. Što se tiče literature koja mi je pomogla u oblikovanju teoretskog okvira, moje polazište je svakako bilo u studijama sjećanja. Uvelike sam se oslonila na postavke Paula Connertona (usp. 2004), koji u svojoj najpoznatijoj knjizi analizira mehanizme pamćenja i sjećanja. Za moje istraživanje značajne su i studije Svetlane Boym te Mitje Velikonje (usp, Boym 2008; Velikonja 2009a, 2009b) koje iz različitih rakursa promatraju temu nostalgije koja je, kako ću dalje pokazati, značajan element u nekima od kazivanja. Međutim, radništvo kao centralna tema zahtijevalo je zahvat i u literaturu na tu temu, među kojom ističem kronologiju jugoslavenskog udarništva koju je ispisao Andrea Matošević (usp. 2015) te pionirsko djelo Reane Senjković o povijesti radnih akcija (usp. 2016). Zahvaljujući postavkama ovih autora, kao i onih obujmom manjih, no uvidima ništa manje vrijednih znanstvenih članaka na koje se referiram, prikupljenu građu ujediniла sam u tekst koji slijedi. Započinjem ga kratkim

² Izvrstan koncizni pregled revizionizma u prvim godinama samostalne Hrvatske daje članak *Novi aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX. stoljeća – motivi, metode i odjeci* (usp. Goldstein i Hutinec 2007: 187-210), koji je uputno konzultirati i pri pogledu na trenutnu situaciju.

etnografskim osvrtom na vlastiti, ponešto fenomenološki susret s *Dalmatinkom* u srpnju 2017. godine.

2. Dalmatinka – povijest, značaj, transformacije.

2.1. *Al' nema van ništa u tvornici.*

Tvornički kompleks *Dalmatinke* nalazi se na samom istočnom rubu grada Sinja. Nekad industrijski gigant, masivna građevina što je nasjela u gradsko tkivo remeteći njegovo tada skromno mjerilo i fascinirala svojom veličinom i neobičnim izgledom, danas je gotovo potpuno opustošena. Budući da sam tvornicu do sada doživljavala isključivo posredno, preko fotografija, odlučila sam konačno sama provjeriti što je preostalo od moćnih pogona koji se nekoć nisu gasili ni noću. Sjeverni ulaz, u blizini kojeg se nalazi još uvijek djelatna ambulanta, nekoć otvorena kako bi se radnicima u *Dalmatinki* osigurala medicinska skrb, zatvoren je. Nakon razgovora s osobljem u ambulanti, krenula sam prema južnoj strani gdje je preusmjeren ulaz u tvornicu, putem promatrajući njezine obrise i tvorničke silose koji su se gotovo sramežljivo nazirali iza suhe trave i žičanih ograda kojima je njezin perimetar ograđen. Oko tvornice su obiteljske kuće, a ljudi koji sjede pred njima začuđeno su me, oprezno, promatrali. Kako bih kome prišla i zamolila za upute, kratko bi me usmjerili, uz obavezan komentar: „Al' nema van ništa u tvornici“ ili „To vam je sve zagrađeno“, dok su sumnjičavo promatrali kako odmičem dalje. Stigavši pred sam ulaz, predstojalo mi je otkriti kako se teška, lokotom zatvorena željezna kapija otvara. Tu su mi u pomoć priskočili radnici, demonstrirajući mi sa smiješkom da je potrebno provući ruku kroz pukotinu u rešetkama i otvoriti s unutarnje strane. Iz komentara koje su mi pritom dobacivali dalo se iščitati da sam, isključujući njih same, jedna od rijetkih koji kroče na ovo mjesto.

Unutar kompleksa, pred nekadašnjom zgradom s uredima sjedi stečajna upraviteljica, koja me pozdravlja pretpostavkom da sam tu „Za konac“. Naime, sve ono što je ostalo unutar pogona u trenutku kada su oni prestali s radom i proglašen je stečaj, uključujući i preostale zalihe konca za šivanje, sada je na prodaju. I zaista, statičan ambijent ove urbane ruševine pod visokim ljetnim suncem remete jedino kamioni koji odvoze dijelove strojeva. „Neki se prodaju za daljnju uporabu u zemlje te... Bangladeš, Pakistan i tako, a oni koji se više ne mogu koristit'... u staro željezo.“, objašnjava mi gospođa Snježana u ulozi mog vodiča po tvornici.

Premda skoncentrirana na bilježenje njenih komentara, nisam mogla ne primijetiti gotovo zastrašujući izgled pojedinih dijelova interijera. Projekt Lavoslava Horvata kojeg, riječima Zrinke Paladino, odlikuju „(...) jednostavnost i čistoća arhitektonske zamisli s postignutom funkcionalnošću prostora desetljećima [koja] je nakon izgradnje izazivala uvažavanje arhitektonske i tekstilne struke u svijetu.“ (usp. Paladino 2011: 383), ističe se kao

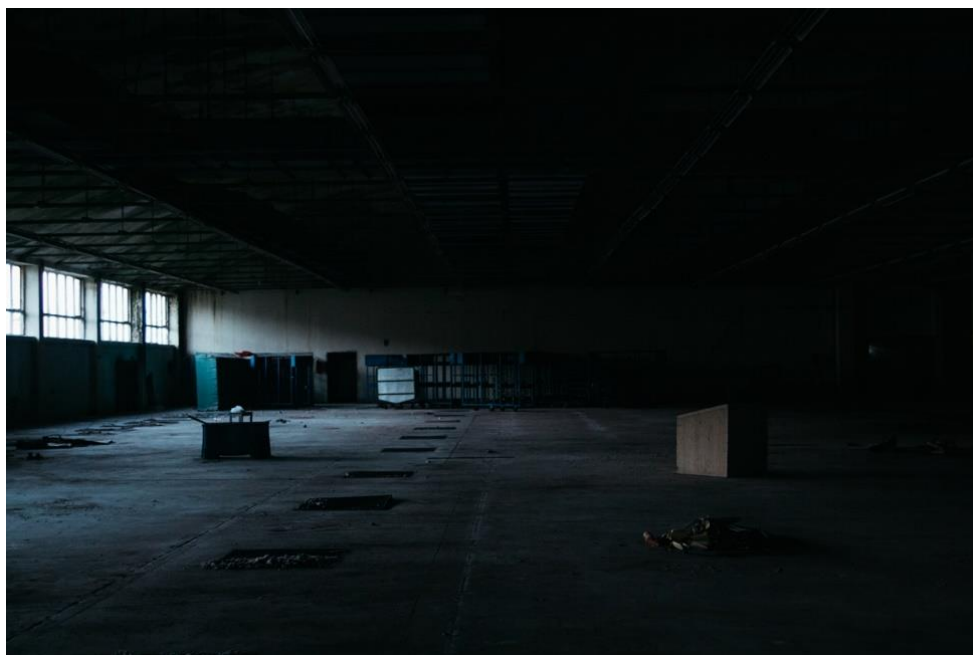
jedno od najboljih arhitektonskih ostvarenja poslijeratne industrijske arhitekture, a napredna konstrukcija i oprema fascinirali su i radnike te im osiguravali ugodno radno okruženje.³ Danas, dvadesetak godina kasnije, truli parketni podovi, vlagom uništeni stropovi i zidovi i posvemašnja praznina daju dodatnu težinu priči o nesretnom padu nekadašnje hraniteljice grada i stotinama izgubljenih radnih mjesta.

Slika 1. Današnje stanje tvornice (foto: Nada Maleš, lipanj 2016.)

U unutrašnjost *Dalmatinke* ljetna sparina ne dopire; u poluzatamnjanim prostorijama plavičasta svjetlost i miris ulja za podmazivanje strojeva naglašavaju upravo odsutnost, ovdje gotovo u epistemološkom značenju.

³ Tako, primjerice, jedna od mojih kazivačica opisuje: „Imali topli obrok šta kažeš, toplo, klimu imali, još onda, klimu. (...) Pa jedvo bi dočekali doli doć' da se ugriješ! Živa istina. Zimi recimo, vani je minus deset do minus petnaest. Zima, slana, led, puše bura i dođeš doli, ono, znaš šta mi nikada nismo... U kratkin rukavima radili. (...) Liti kad bi ona klima radila, to je bilo ko u apoteci.“ (Katija)

Slika 2. Ispražnjena tvornička hala (foto: Nada Maleš, lipanj 2016.)

Gospođa Snježana me hitro provela kroz pogone i odgovorila na moja pitanja, ali u njezinom kazivanju osjećala se iscrpljenost, ogorčenost; svaka prostorija pobuđuje sjećanja, iako, kako mi je povjerila, teško je zamisliti kako je to bilo nekad, kada hodaš kroz prazne prostorije u kojima nema ljudi, strojeva, karakterističnih zvukova. Na pitanje o sudbini građevine također nisam dobila optimističan odgovor; izgleda da, predajući se sve više zubu vremena, neće izbjeći deterioraciju do te mjere da se u potpunosti demolira, a do tog trenutka taj je izvrstan primjer hrvatske poslijeratne industrijske arhitekture prepušten razornom djelovanju atmosferilija i toka vremena. Činjenica da je takvo vrhunsko i simbolički izuzetno bremenito arhitektonsko djelo danas prepušteno propadanju i lebdi negdje u podijeljenom vlasništvu djeluje naprosto paradoksalno, no ako razmotrimo da je zatvaranje tvornice započelo sada već uznapredovali proces ekonomskog i demografskog rasapa grada, inercija po pitanju zbrinjavanja ovih industrijskih *reliquiae reliquiarum* ne djeluje toliko nevjerojatno. Osim toga, primjeri jednakog postupanja su svuda oko nas; uzmimo samo zagrebački *Paromlin* oko kojeg se već desetljećima vode rasprave i grade utopističke vizije, dok zgrada još uvijek nema nikakvu namjenu i prepuštena je deterioraciji⁴.

⁴ A *propos* zagrebačke industrijske arhitekture, neizbježna je referenca vrlo pregledna i informativna izložba *Vrijeme giganata: planska industrijalizacija i naslijeđe 1947. – 1952.* autora Gorana Arčabića. Izložba je bila postavljena u Muzeju grada Zagreba početkom 2017. godine, a temeljila se na četiri studije slučaja: tvornicama Jedinstvo, Rade Končar, Prvomajska i Tvornica parnih kotlova, u kojima je predstavljena politički inducirana

Međutim, ovdje nije na stvari isključivo propadanje vrijedne arhitekture. Sjećanje na život uz i u *Dalmatinki* opstaje i u gotovo svakoj sinjskoj obitelji ima svojeg medijatora, te je kao takvo čvrsto usidreno u kolektivnoj memoriji grada. Šetajući se prostorom tvornice, postalo mi je jasno zašto je u posljednjih nekoliko godina doživjela svojevrstan val popularnosti. Nekoliko znanstvenih i stručnih radova koji se bave različitim aspektima industrijskog razvoja i naslijeđa, radničke kulture i odnosa prošlosti i suvremenosti objavljeni su u knjizi koju je izdala sinjska galerija Sikirica kao publikaciju koja prati izložbu pod imenom *Što je nama naša Dalmatinka dala* (usp. Modrić, Pavlinušić i Križanac 2017). Međutim, unatoč trudu organizatora ovog projekta, njihov potez je za sada komemorativnog karaktera, dok je pitanje stanja tvorničke zgrade i njezinog zbrinjavanja još uvijek neriješeno. Iz istraživačke perspektive, neposredan susret s fizičkim prostorom tvornice i klupko pitanja s kojima me je ostavio iskonstruirali su neku vrstu prizme kroz koju sam promatrala prikupljenu građu i postali baza na kojoj sam nastavila graditi svoje istraživanje.

2.2. Od hraniteljice grada do simbola poraza - etnografija propadanja.

Dalmatinka je s radom započela 1951. godine, kao prvi i najveći industrijski pogon za proizvodnju konca i preradu tekstilnih sirovina u Cetinskoj krajini. Prema prvotnoj ideji tvornica ovog tipa trebala je biti pokrenuta u Livnu, međutim je vještima (i ne u potpunosti razjašnjenim) potezima tadašnjeg općinskog načelnika Vice Buljana cijeli projekt uspješno preseljen u Sinj. Na samom početku zapošljavala je tek 125 radnika, a kako bi se riješio problem nekvalificirane radne snage, uprava je slala radnike na obuku u druge tekstilne tvornice u Hrvatskoj i Sloveniji (Perić Kaselj i Mesarić Žabčić 2011:289). S godinama je broj zaposlenih rastao, da bi sedamdesetih godina prošlog stoljeća dosegao brojku od gotovo 3000 radnika, mahom ženskih zaposlenica, a *Dalmatinka* je ubrzo postala poznata kao 'hraniteljica' Sinja i Sinjske krajine. Sedamdesetih i osamdesetih godina odvijala se intenzivna izgradnja stanova za *Dalmatinkine* radnike, čak i onih 'samačkih' (ibid.:293). Među zaslugama *Dalmatinke* je i formiranje infrastrukture grada, koji je iz pretežno agrarnog, poljoprivrednog područja transformiran u industrijsko središte krajine ubrzanim procesima industrijalizacije i urbanizacije.

No, tvornica nije samo osiguravala svoje radnike u egzistencijalnim pitanjima, nego je igrala značajnu ulogu i u brojnim drugim segmentima njihova života. Organizirana je naobrazba

industrijalizacija u formativnom periodu socijalizma s osvrtom na urbani i industrijski razvoj grada Zagreba generalno.

i stručno usavršavanje za zaposlenike, osnovana su udruženja radnika i nekoliko sportskih klubova, te se općenito poticalo druženje i izvan radnog vremena (usp. ibid. : 292-293). O svim događanjima i aktivnostima izvještavalo se u biltenu, koji je s prekidima izlazio od 1969. do 1987. godine i koji su uređivali sami radnici. Pored informacija o poslovanju i uspjesima odnosno problemima, donosio je i kreativni kutak za članove kolektiva s literarnim ili likovnim afinitetima te stranice s vicevima. Iako prvenstveno informativnog karaktera, glasilo je pisano specifičnim diskursom, a izvjesna britkost reflektira se i u podnošenju izvještaja o radu tvornice, popravcima strojnog parka i korištenju prava na odmaralište, u kojima se opetovano pojavljuje konstatacija da su rezultati „zadovoljavajući, ali su mogli biti još i bolji.“. Didaktički ton obraćanja radniku ne izostavlja snažno ohrabrivanje kolektivnog identiteta i jačanje svijesti o neraskidivosti veze tvornice i radnika, posebice u pogledu njihove ingerencije po pitanju odluka o poslovanju. Tako u izdanju iz 1977. godine stoji kako je „[...]informiranje pretpostavka samoupravljanja i obratno, jer onaj koji ima informaciju ima i vlast, pa razvijenije samoupravljanje omogućuje i bolje informiranje.“, naglašavajući ulogu koju su radnici imali u stvaranju „uvjeta za još brži ekonomski i društveni razvoj.“⁵ Upravo potenciranje radničkog kolektiva i osjećaj sigurnosti ono su na što se većina bivših radnika, ali i ostalih stanovnika grada osvrće s nostalgijom, govoreći o 'zlatnim vremenima', kada se ljudski rad cijenio i omogućavao pristojan život, pa i više od toga.

Kako je slučaj sa nemalim brojem hrvatskih industrijskih postrojenja osnovanih u periodu intenzivne jugoslavenske industrijalizacije, ni *Dalmatinka* nije preživjela razdoblje tranzicije. Već osamdesete godine donijele su turbulencije na generalnom ekonomskom i gospodarskom planu u SFRJ, a do kraja desetljeća i sami radnici su sve više osjećali breme tih prevrata, što je rezultiralo dezintegracijom infrastrukture poduzeća. O ovim pitanjima izvještavaju autori članka *Jugoslavensko radništvo u tranziciji: "Borovo" 1989.*, u kojem se bave situacijom u vukovarskom kombinatu krajem osamdesetih godina, prvenstveno štrajkom iz 1988. godine i podjelama i netrpeljivostima među radnicima koje su mu prethodile (usp. Cvek et.al. 2015), dajući pritom pregled događanja u unutarnjoj politici SFRJ i načina na koji su se oni odrazili na proizvodni sektor u bivšoj državi. Dakako, sve to nije zaobišlo ni Dalmatinku, a prvog velikog štrajka prisjetila se u svom pripovijedanju i moja kazivačica:

Ali je sad meni i meni to teško nekako sebi predočit' ondašnje jer je **čini mi se tamo do '85., '86. bilo dobro. Onda je već, ono, počelo, kako bi rekla, neki štrajkovi,**

⁵ „Stvorena osnova za brži razvoj“, *Dalmatinka* – list radnih ljudi predionice i tvornice konca – Sinj, studeni 1977.

obustave rada...(...)Sićan se '87. smo obustavu rada imali, kad smo tražili povišicu plaće a štrajkali smo sigurno tri-četiri dana, i to baš cila tvornica, cila, komplet. I nisu popuštali, ustvari nisu dali, pristali na naše uvjete, i nekako se to, šta ja znam, i razvodnilo u tri – čet'ri dana... (Katija, naglasak J.Ć.)

U slučaju sinjske tvornice, nije pomoglo ni to što se kvaliteta pamuka na svjetskoj razini znatno smanjila uslijed masovne potražnje za tom sirovinom. Kako je istovremeno opadala i kupovna moć *Dalmatinke*, proizvodni proces započinjao je sa jeftinijom i nekvalitetnom sirovinom, a uskoro je uslijedio i prelazak na rad s poluproizvodom, što je dodatno ugrozilo kvalitetu finalnog produkta i reputaciju. Naime, *Dalmatinka* je dugo bila jedina tvornica i predionica konca u ovom dijelu Europe, dakle objedinjavala je čitav proizvodni proces koji se obično razdvajao u zasebna postrojenja. To je doprinosilo izuzetnoj kvaliteti niti koje bi proizvodila, i osiguravalo određeni ugled među proizvođačima konca.⁶

Gubitak Sovjetskog Saveza kao najvećeg uvoznika i iznenadno otvaranje globalnom tržištu djelovalo je na ekonomiju jugoslavenskih zemalja, pa time poslovanje tvornica, gotovo trenutno. Direktan sudar s mehanikom kapitalizma i niskom cijenom rada prouzrokovali su tektonska podrhtavanja na ionako nestabilnom području. Raspravljajući o razlozima industrijskog kraha u postsocijalističkoj Hrvatskoj, Sanja Potkonjak i Tea Škokić govore o zakazivanju tzv. kapitalističke restauracije, koju oslabljena ekonomija nije mogla podnijeti i koja ju je dovela do implozije, autodestrukcije što je kao posljedicu jedino i moglo imati deindustrijalizaciju, gubitak radnih mjesta i porast nezaposlenosti (usp. 2013:78). Takav proces možemo pratiti i na primjeru *Dalmatinke*. On je svakako dobio na težini u sredini gdje je jedan veći industrijski pogon uporište gospodarstva i ekonomije na mikro-razini, a k tome je izuzetno važan za funkcioniranje lokalne zajednice. Utoliko je grad Sinj, doživjevši ovakvu sudbinu, drastično oštećen propašću tvornice.

Nakon što je tvornicu 2002. godine kupila talijanska tvrtka *La Distributrice* pod vodstvom braće Ladini, situacija se donekle stabilizirala. Međutim, tek na kratko, jer su se već nakon tri godine ponovno pojavili problemi, koje bivši radnici jednoglasno pripisuju lošem i nezainteresiranom rukovodstvu. Ipak su mnogi od njih, poput jedne od mojih kazivačica, nastavljali raditi i u sve gorim uvjetima, kako bi stekli određeni broj godina staža koje su im trebale osigurati mirovinu. Posljednje dvije godine rada *Dalmatinke* obilježila je pravna bitka

⁶ Podatke iznosim na temelju razgovora s gospođom Mirom u listopadu 2017. i kontinuiranih razgovora s inicijatorima izložbeno-edukativnog projekta *Dalmatinka, Sinj* u periodu 2014.-2017.godine.

u kojoj su najviše oštećeni – ponovno – radnici. Nakon višestrukih zahtjeva za stečajem, on je naposljetku i proglašen 2009. godine.⁷ Članak objavljen nekoliko mjeseci prije zatvaranja, koji opisuje svojevrsan posljednji vapaj radnika koji su preko noći provalili u tvornicu kako bi upozorili javnost na stanje tvorničkih hala, završava sljedećim navodom:

„- Gotovo je, ubili su je - komentirale su radnice plačući prilikom izlaska iz tvornice u srijedu nakon zadnjeg prosvjeda, misleći pritom na tvornicu. Kako je rekla Iva Radonja, na kraju spomenite u izvještavanju da su osim što su nas psihički dotukli ubili i ovaj kompleks objekata, jer je to fenomen. Naime, čovjeka se može psihički i fizički uništiti, zgradu srušiti, ali **ukrasti joj dušu, to je zaista rijetkost.**“ (Perić 2009, naglasak J.Ć.)

Iz ovog ulomka jasno se vidi kako je propast tvornice događaj koji su radnici doživjeli izuzetno emocionalno, a postupno otkazivanje svih struktura pretvorilo se u dugo i bolno iskustvo gubitka radnog mjesta, radničkih prava ali i ljudskog dostojanstva. 'Oni', koje se optužuje da su tvornicu 'ubili', njezini su vlasnici. Razgovori s kazivačima potvrđuju ovdje iskazani stav o netransparentnoj prodaji talijanskim poduzetnicima. Ipak, unatoč nagađanjima o istinskim motivima novih vlasnika koji su u očima radnika bili „(...)mešetari, oni nisu bili industrijalci. Znači, njih baš, od samog starta (...) nije zanimala proizvodnja. Ni radnik, ni odnos radnika prema proizvodnji.“, Gianfranco i Livio Ladini su 2008. godine prodali velik dio zemljišta *Dalmatinke* novom 'strateškom partneru' (Paštar 2008), da bi šest godina kasnije dobili nepravomoćnu presudu da im se u stečaju tvornice treba priznati dodatnih 44,5 milijuna kuna njihovih potraživanja za isporučenu robu (Gattin-Zebić 2014). U isto vrijeme potraživanja radnika, na koja imaju zakonsko pravo, još uvijek im najvećim dijelom nisu isplaćena⁸.

Zanimljivo je pritom upozoriti na prilično suzdržan i gotovo strogo informativan ton medijskih izvještaja na županijskoj razini. Nakon zatvaranja tvornice oni se koncentriraju na potencijalne kupce ili na ishode sudskih ročišta⁹, ali većinom izostavljaju komentare radnika.

⁷ Ovdje valja naglasiti kako se radi o potpunom prestanku rada tvornice i otpuštanju posljednjih njenih radnika. No 'originalna' *Dalmatinka d.d.* je stečaj proglasila već 2001., ali je nastavila poslovati pod vodstvom novih vlasnika, Gianfranca i Livia Ladinija, i pod ponešto izmijenjenim imenom *Dalmatinka Nova* (usp. Paštar 2009). No kako do znatnijih promjena uslijed te izmjene nije došlo, u radu se referiram na tvornicu kao na *Dalmatinku*, nastojeći time izbjeći zbunjivanje čitatelja s obzirom na kontekst u kojem ovdje raspravljam.

⁸ Gospođa Mira, koja je dala otkaz nekoliko mjeseci prije zatvaranja tvornice, kaže: „Ja iman dobijeno, znači na sudu, da moran dobit otpremninu ne znan sad kol'ko je taj iznos s kamatama, koju nisan dobila (...) Kad je Dalmatinka otišla u stečaj, znači svi idemo na biro, svi ostajemo bez posla. I znači ostaju dugovanja prema radniku, po zakonu Republike Hrvatske.(...). Ja na to iman zakonsko pravo. Ali, država nema para i ne može me isplatit. Bit će kad bude Dalmatinka prodan, biće kad bude ovo... Nije nikad bilo.“ (Mira)

⁹ Zanimljivo da je među njima među kojima je 2009. bio i zagrebački *Unitas*, koji je bio „spreman uložiti velika sredstva u tehnološku obnovu sinjske tvornice.“ (usp. Paštar 2009), međutim je njihova ponuda odbijena budući da je bila gotovo upola manja od potraživanja radnika. Dvije godine kasnije, jedan od 'pouzdatih kandidata' za

Tako u izvještaju o isplati potraživanja braći Ladini iz 2014. godine, članak završava s gotovo nevjerojatnom rečenicom: „Braća Ladini su zainteresirana da se vrate u sinjsku tvornicu i da zaposle tristo radnika, odnosno onoliko ljudi koliko im treba.“ (Gattin-Zebić 2014), što je u potpunoj opreci sa stavom radničkog kolektiva koji sam prethodno iznijela. Isključivanje teme radničkih prava i njihove borbe iz medijskog diskursa s vremenom je, čini se, sve potpunije, premda se projekt i izložba *Što je nama naša Dalmatinka dala* dijelom dotiču i tih pitanja. Tek se u dva osvrta na lik i djelo utemeljitelja tvornice mogu iščitati komentari na generalnu situaciju u gradu Sinju, pri čemu je *Dalmatinka* neizbježna referenca (usp. Perić 2009c; Paštar 2013). U jednom od njih autor u ironično intoniranom *otvorenom pismu sv. Petru* prošlost suprotstavlja sadašnjosti. Uz oštru kritiku suvremene politike grada i naglasak na iznimno lošem ekonomskom stanju i (pre)visokoj stopi nezaposlenosti stanovništva, rezignirano navodi kako „je sve što su stvarali i čime su se hvalili Vice i oni koji su ga u vlasti alkarskog grada (na)slijedili počelo rušiti. Još malo pa se rušiti više neće imati što. Jer, sve je već srušeno. Ostali su tek tragovi.“ (Paštar 2013). Iako pesimističan ton članka odražava generalno stanje ekonomije i gospodarstva, i ovdje izostaje konkretna reprezentacija radnika *Dalmatinke*. Oduzimanjem prava, a i glasa, došlo je do iscrpljenja i radnici su se postupno povukli iz javne sfere.

kupnju tvornice, tvrtka *Firgus Lumen* za proizvodnju rasvjetnih tijela dala je radnicima prihvatljiviju novčanu ponudu (usp. Paštar 2010), ali otkup ponovno nije realiziran zbog nepoštovanja roka za otkup (usp. Maroš 2011).

3. Radnička kultura i društveno sjećanje

3.1. Radnička kultura i ideologija. *Udarničko lice jugoslavenskog radništva.*

Pokretanje *Dalmatinke* ranih pedesetih godina označilo je prekretnicu za velik broj ljudi u Sinjskoj krajini, a posebice stanovnike manjih okolnih sela koji su se prethodno većinom bavili poljoprivredom i stočarstvom, od kojih nisu imali velike prihode. To se posebice odnosi na žensku populaciju koja je činila većinski dio zaposlenih, jer im je posao izvan kuće zasigurno omogućio određenu razinu emancipacije (usp. Perić Kaselj i Mesarić Žabčić 2011; Premuž Đipalo 2016), makar tu emancipaciju treba uvjetno shvatiti. Naime, premda su se žene morale podrediti beskompromisnom tvorničkom ritmu, očekivanja vezana uz neplaćeni rad kod kuće nisu smanjivala, pa svojevrsan mit o jednakosti spolova unutar jugoslavenskog radnog sustava valja uzeti *cum grano salis* (usp. Blagaić i Jambrešić-Kirin 2013:42). Na to upućuju same nekadašnje radnice u svojim kazivanjima. Iako se većinom izjašnjavaju o poštenom odnosu muškaraca prema ženama, kazivačice ih spominju gotovo isključivo kao nadređene, bilo da se radi o 'meštru' (šefu pojedinog pogona) ili direktorima. Dakle, rodna segregacija itekako se mogla osjetiti, a slijedom toga žene su, unatoč novo-ostvarenim mogućnostima za obrazovanje i samostalan rad, bile tretirane kao podkvalificirana radna snaga kojoj je prirođena izvjesna doza poniznosti i spremnosti na zahtjevan, precizan i, u krajnjoj liniji, monoton rad. Upravo ta premisa, kako u svom tekstu pokazuje talijanska politologinja i povjesničarka Chiara Bonfiglioli, objašnjava veliki postotak ženskih zaposlenica u tekstilnoj industriji (Bonfiglioli 2013:9)¹⁰.

Radnička kultura stalno je mjesto u romantiziranim nostalgичnim narativima o socijalizmu, u kojima samoupravljanje, samoprijegorni rad i drugarstvo funkcioniraju kao osnovne odrednice kolektivnog identiteta. To ne znači da ona ne postoji i danas, međutim je taj pojam ulaskom u kapitalizam izgubio konceptualnu i ideološku težinu koju je socijalistička politika upisivala u nj. „Rad radi rada samoga“ u širem smislu bio je ideološka okosnica jugoslavenskog 'duha', deklarativno usmjerenog stvaranju moderne, industrijalizirane i egalitarne države (usp. Radelić 2012). Radništvo je, dakle, u smislu pogonske sile u fizičkom, ali i ideološkom smislu kompleksna istraživačka tema, koju ovdje vrlo sažeto ocrtavam, pa ću

¹⁰ Bonfiglioli se, u okviru ispitivanja utjecaja deindustrijalizacije i postsocijalističke tranzicije na rodne odnose u bivšoj Jugoslaviji, fokusira upravo na radnice u tekstilnoj industriji. Autorica je, između ostalog, svojim istraživanjem obuhvatila i *Dalmatinku*, o kojoj je objavila kratak tekst koji je uvršten u publikaciju *Što je nama naša Dalmatinka dala* (usp. 2017).

u historijatu jugoslavenske radne politike istaknuti tek dva trenutka relevantna za daljnju raspravu.

Godinu 1948. obilježilo je donošenje Rezolucije Informbiroa kojom je zapečaćen raskol između Jugoslavije i SSSR-a, ali i ostalih komunističkih zemalja. Kontroverzno jugoslavensko odstupanje iz „obitelji bratskih komunističkih zemalja“ (Goldstein 2008:440) dodatno je naglašeno donošenjem *Zakona o predaji tvornica na upravljanje radnicima* 1950. godine (ibid: 444). Uvođenje samoupravljanja, kao manifestan odmak od krutog i hermetički zatvorenog sovjetskog modela, načelno je trebalo profilirati alat za postizanje postavljenih ciljeva prve Petoljetke. Samoupravni socijalizam kao ideja kojom je indoktrinirano radništvo tako je dobilo veliki zamah, premda pogled unatrag otkriva brojne propuste u njegovu provođenju i posljedično zakazivanje (usp. Radelić 2012). Naime, predrevolucionarne ideje o radniku kao nositelju napretka, ali i onome koji će uživati plodove tog napretka podrazumijevale su kraće radno vrijeme i smanjenje intenziteta rada, što je u kontrastu s udarništvom koje počiva na pojmovima samoprijedora, radnih natjecanja i intenzivne akceleracije rada, a koji su ipak postali dijelom standardnog leksika jugoslavenskog sindikata. (usp. ibid 2012:141).

Radnička kultura i radništvo u smislu u kojem raspravljam svoje temelje ima u fenomenu udarništva, čiju je iscrpnu analizu prikazao antropolog Andrea Matošević u knjizi *Socijalizam s udarničkim licem*, kojom je zaokružio rezultate svojeg dugogodišnjeg bavljenja ovom temom (usp. 2015). Izvorno *udarničevstvo* – poznato i pod nazivom *stahanovizam*, prema jednom od prvih heroja rada Aleksandru Grigorijeviču Stahanovu – fenomen je stasao u SSSR-u za vrijeme Civilnog rata (usp. Matošević 2015), ali je u poslijeratnom periodu i na krilima programatske modernizacije države zaživio i u jugoslavenskom kontekstu. Tada su rad na normu, samoprijedor i općenita akceleracija proizvodnje uspostavljeni kao za unaprjeđenje jugoslavenske privrede, a udarnička natjecanja postala su sve učestalijima. Jedan od fenomena koji počiva na udarničkim načelima bile su i omladinske radne akcije. Slične nekoj vrsti 'pred-radnog odgoja', imale su za cilj sveobuhvatno (pre)oblikovanje omladinaca koji su u „natjecateljskom zanosu brigada“ (Senjković 2016:126) trebali vlastitim rukama i zalaganjem izgraditi sjajnu novu Jugoslaviju. Na sličan način kao i samoupravna poduzeća, radnje akcije bile su mjesto okupljanja i zbližavanja „kroz rad, obrazovanje i zabavu, obilježeno načelom samoupravljanja“ (ibid.: 236), uz neizostavno *drugarstvo* koje je poput neke vrste 'društvenog ljepila' držalo na okupu sve razine *akcijaštva* (ibid.:240).

Osim poticanja na rad i produktivnost, udarništvo je u svojim temeljima imalo unaprjeđenje pojedinca u holističkom smislu. Ohrabrialo se opće 'kultiviranje' radnika (usp. Matošević 2015:31) u vidu obrazovanja i uključivanja kulturnih i umjetničkih sadržaja među njihove obrasce življenja, s krajnjim ciljem konstruiranja neke vrste socijalističkog *homo universalisa* koji uspješno svladava sve kategorije 'dobrog življenja', ali ipak ne propituje socijalizmu svojstvene dogme i autoritete. Ovakav se pristup radniku na primjeru tvornice *Dalmatinka* manifestira u svim 'sporednim' aktivnostima koje je tvornica poticala: stambenoj politici, osnivanju sportskih klubova i dobrovoljnih udruženja, kao i u organiziranju putovanja i ljetovanja. S druge strane, ne toliko besprijekoran, ali vjeran prikaz genealogije jednog junaka rada daje kultni film *Slike iz života udarnika*. Redatelj Bata Čengić, kao jedan od pionira crnog vala jugoslavenskog filma, prilazi ovom fenomenu s kritičkog stajališta¹¹. Prateći 'podzemni život' rudara i njihovu nepresušnu želju da budu još boljim i uspješnijim kopačima, redatelj kroz ironijski obojene sekvence prikazuje odnos države prema vlastitim herojima i njihovu motivaciju za rad. Kad je riječ o sveprisutnoj fetišizaciji fizičkog rada (Cvek et al. 2015:25) u jugoslavenskom socijalizmu, posebice je ilustrativna posljednja scena filma. U njoj se protagonist, proslavljeni ali skromni udarnik Adem, vraća na posao u rudnik i pritom – još ne zacijelivši nakon nesreće koja mu se na istom tom mjestu dogodila – zaključuje kako *živ čovjek sve izdura*. Ovdje navedeni primjer ilustrativan je po pitanju *požrtvovnosti* radnika i *odanosti* radnom mjestu. Ove vrijednosti treba promatrati i u svjetlu mitologizacije Drugog svjetskog rata, koja je u SFRJ sustavno provedena (Sundhaussen 2006: 243), pa radnici postaju svojevrsna ekstenzija boraca-revolucionara koji su svojom odanošću Titu i Jugoslaviji zadužili državu. Ova retorika prisutna je i kada promotrimo slučaj *Dalmatinke*, posebice zavirimo li pritom u ranija izdanja tvorničkih novina koje programatski uspostavljaju ideal radnika. Jednako tako, ove su vrijednosti bitna sastavnica u kazivanjima nekadašnjih radnika, koje ih upleću u svoje iskustvo u manjoj ili većoj mjeri. Kako sam istraživala upravo njihovu perspektivu, u sljedeća dva poglavlja nastojat ću jezgrovito prikazati narav odnosa radnika prema tvornici, kao i razloge zbog kojih prisjećanje na radno iskustvo iz današnje perspektive za njih pobuđuje emotivnu reakciju i nostalgiju za iščezlim vremenom i vrijednostima.

¹¹ *Slike iz života udarnika*, 1972., r. Bahrudin Bata Čengić, 100' (<https://www.dailymotion.com/video/x5w67g3>)

3.2. Pogled unatrag – mapiranje nostalgije u naracijama o ugasloj tvornici.

Premda u kolokvijalnoj upotrebi često s pejorativnim predznakom, pojam nostalgije vrlo je važan element u analizi usmene naracije unutar mojeg istraživanja, budući da su kazivanja i sjećanja na 'bolja vremena' bez iznimke prožeti nostalgичnim tonom. Možda i najeklatantniji primjer istraživačkog zahvata na ovom području djelo je Svetlane Boym *The Future of Nostalgia* (usp. 2001), gdje autorica u tančine secira pojam nostalgije – naizgled apstraktan, neuhvatljiv i možda odveć *literaran* – da bi kroz nekoliko tematskih jedinica ispitala njezinu ulogu u post-socijalističkom kontekstu, pritom preispitujući vlastitu poziciju koju je stekla kao ruska emigrantica. U kontekstu mojeg istraživanja posebno su značajni dijelovi u kojima opisuje nostalgiju kao „afektivnu čežnju za zajednicom s kolektivnom memorijom, čežnju za kontinuitetom u fragmentiranom svijetu“ (Boym 2001:11) te „posrednik[a] između individualnog i kolektivnog sjećanja“ (ibid. 2001:65). Dakle, promotrimo li nostalgiju iz tog rakursa, uviđamo da je ona jedan od faktora koji ukazuje na situaciju u aktualnom vremenu.

Na vrlo informativnoj Facebook stranici projekta *Dalmatinka, Sinj*, fotografije iz šezdesetih i sedamdesetih godina proteklog stoljeća izazvale su val iznošenja osobnih iskustava bivših radnika, ali i njihove djece koju je „*Dalmatinka* othranila“. One su za mene bile odlično polazište za analizu koju iznosim u ovom poglavlju. Naime, komentari pored fotografija odišu žaljenjem za *tim* vremenom, kronološki nedefiniranim izuzev toga što je prošlo i zauvijek izgubljeno; žaljenjem za isto tako neodređenim, nasumičnim trenutcima koji su bili sastavnim dijelom svakodnevice *nekad* te naprosto zajedništvom u kojem su radnici egzistirali kao ravnopravni sudionici.

Tako je, primjerice, fotografija radnica *Dalmatinke* s hrpom dinara izazvala posebno pozitivne reakcije i veliki broj 'lajkova', s komentarima poput „evo moje tete [...] pokaži majci sliku... odma san je pripoznala... mislim da će i njoj **suza na oko**.“, te „**Zlatno doba**. I ja sam kao dijete osjetila ljepotu Dalmatinke i majčina osmijeha prilikom svakog njenog odlaska na posao. Bez nerveze, stresa... Bez pitanja hoće li bit plaća, **a danas... Praznina i ogorčenje!**[...]“. Nadalje, jedna od bivših radnica u više komentara direktno adresira „dobra stara vremena“ u kojima „smo bili osigurani i imali placu koliku toliku...“ uz „fiksno radno vrime. Plaćeni godišnji odmor.“, bilo je „**teških ali i lipih dana u našoj tvornici**, radilo se punom parom al' smo se znale i lipo družiti pa i zapivati. Žao mi je sta je ovako sve završilo.“.

Slika 3. Radnice *Dalmatinke* osamdesetih godina (ljubaznošću organizatora projekta *Dalmatinka*, Sinj)

Sličan obrazac prisutan je i u kazivanjima mojih sugovornica, koji se potvrđuje pri usporedbi prikupljene građe s rezultatima drugih istraživača (usp. Bonfiglioli 2017, Premuž-Đipalo 2016). Prisjećajući se druženja na poslu, redovne plaće, poštovanja među kolegama i međusobne pomoći, one su svjesne da su sve te sastavnice izgubljene, što neizbježno generira diskurs obilježen *nostalgijom*. Kroz intervjuje koji su imali osnovnu strukturu, ali dopuštali (dapače, poticali) slobodne refleksije mojih kazivačica, pustila sam da tijekom našeg razgovora razotkrije memorijska sidrišta, fragmente prošlosti koje one same prepoznaju kao najbitnije.

Emotivnim tonom odiše i kazivanje gospođe Marije koja je u tvornici provela čitav radni vijek počevši od 1953. godine, dakle pripada upravo prvim generacijama radnika *Dalmatinke*. U vrijeme u kojem se pridružila radnom kolektivu, nesrazmjer između dotadašnjeg načina života i onoga kojeg je donio rad u tvornici bio je zaista velik. Osim toga, prije početka rada nije imala nikakvo stručno obrazovanje, nego je svo iskustvo stekla upravo na mjestu rada i uz pomoć ostalih radnica. Kako kaže,

„Moj Bože, kako san volila radit'. Da mi nikad nije bilo teško, čin dođen kući nastavljan svoju radu, čin uđen u hodnik skidivan robu sa sebe oblačin drugu, nikad nisan sila. ja mislin, vidi. Na one moje flajere da me je sad vratit', da bi bila brza ka i onda.“

, što na vrlo dobar način reflektira s kakvom su mentalnom slikom ali i entuzijazmom prve generacije radnika krenule na posao. Njezino kazivanje stoga je naglašeno nostalgično i, u usporedbi s onima nešto mlađih žena koje su iskusile i propadanje tvornice, mnogo manje kritički intonirano. U našem razgovoru ona mi je u vrlo emocionalnim reminiscencijama opisivala svoja iskustva. Pripovijedajući mi o samim počecima, prisjetila se kako je posao u tvornici puno značio za njezinu, ali i obitelji njezinih kolegica, ali je istovremeno novi životni ritam bio vrlo zahtjevan za žene, koje po povratku s posla nisu bile pošteđene kućanskih, a često i poljoprivrednih poslova. Dok je na moja pitanja o političkom kontekstu i ustroju tvornice imala prilično suzdržane odgovore, društveni aspekt rada u tvornici bio je osnovna komponenta njezina kazivanja, te je kontinuirano isticala međusobno poštovanje i empatiju među kolegama ali i nadređenima:

„Bile smo društvene. Bile smo jako jedna prema drugon dobre i plemenite. Sve je bilo drukčije. Volio se, svit se volio... Puno ljubavi. Vidi, nas je bilo dvanaest ja mislin. S menon (...) Šta 'ko nema jedna drugoj donesemo, i svi imamo. A je i poslin, vidi, lito, ja nosin grožđa, nosin svega svojin prijama. Kad su počeli oraji, nije bilo osobe u mom pogonu da meni nije donila kesu oraja. Svaka. Tako je bilo, ti meni ja tebi. (...)To je bilo prijateljstvo, to je bila ljubav. A nema toga više...“ (Marija)

Kako vidimo, prijateljstvo i međusobna pomoć bili su sastavni dio radne svakodnevice i olakšavali nerijetko fizički iscrpne zadatke koje je, kako je navela kazivačica, „gonila norma“. Oko održavanja ovih vrijednosti nisu se zalagali samo radnici. Naime, zaokret prema socijalističkom samoupravljanju sredinom dvadesetog stoljeća implicirao je da su složni radnici preduvjet i osnova za funkcioniranje tvornice, te je angažman oko ovih pitanja nadilazio samo radno mjesto. Grupni izleti organizirani od strane tvornice, radne akcije (sinjski olimpijski bazen izgradile su u velikoj mjeri upravo neke od prvih radnica *Dalmatinke!*) i tzv. fond solidarnosti, koji su održavali sami radnici izdvajanjem od plaća, samo su neke od sastavnica radničke kulture kojih se oni sa simpatijom prisjećaju. Iako je 35 godina provela za istim strojem, Marija ne gleda unatrag sa pitanjima ili nesigurnostima. Iz njezine perspektive, požrtvovan rad i poštivanje pravila učinili su je dobrom radnicom, odlikovanom od uprave tvornice. Njezina karijera završila je 1988. godine, kada su se turbulencije u poslovanju *Dalmatinke* tek nazirale, i kada se strahoviti gubici i fizičko propadanje tvornice nisu mogli niti zamisliti. Na pitanje o događanjima nakon njezina odlaska u mirovinu, glas joj je poprimio pomalo melankoličan ton dok je izgovarala kratki epitaf *Dalmatinki*: „Tri iljade radnica je radilo u tvornici. Tri iljade, tri iljade duša je radilo, i sve je propalo...“.

U pogledu teoretskog tumačenja ove građe, značajan je rad slovenskoga antropologa Mitje Velikonje, prvenstveno poznatog zbog knjige *Titostalgija*, u kojoj se bavi mrežom pitanja što izranjaju iz pop-kulturnog tumačenja prošlosti i tzv. industrije nostalgije na temelju reminiscencija na bivšu državu i ličnost Josipa Broza Tita (usp. Velikonja 2008). U jednom od svojih tekstova s fokusom na nostalgiju, autor polazi od pitanja što to zapravo ljudima nedostaje i otkud proizlazi *boom* u produkciji ovog fenomena (usp. Velikonja 2009:546). Definirajući je kao „retrospektivnu utopiju“, ukazuje na nekoliko mogućih objašnjenja za sveprisutnost nostalgije u svakodnevnom životu, medijima, umjetničkim i aktivističkim radovima te industriji zabave (usp. *ibid*:547), a koja mogu poslužiti u razrješavanju tog kompleksnog pitanja i u mojoj studiji slučaja. Pribjegavanje nostalgiji kao kompenzacijskom alatu uslijed jedne vrste krize identiteta u slučaju *Dalmatinke* odnosi se na nestajanje kolektivnog radničkog tijela, odnosno ukidanje strukturalne organizacije njihovog života i rada, uslijed čega su naprasno bačeni u neomeđeni 'limb' postsocijalističkog i postmodernog individualiteta, a čvrste i sigurne veze unutar nekadašnjeg kolektiva su nepovratno prekinute¹². Upravo nezadovoljstvo aktualnim trenutkom možemo tumačiti kao jedan od okidača za buđenje sjećanja, a „reaktualizirani simboli i stereotipna mjesta“ (Jambrešić-Kirin 1995:180) pritom postaju temeljima na kojima se sjećanje konstruira.

3.3. Što je nama naša *Dalmatinka dala* – vrijednost rada i tvornica kao dio osobne povijesti.

Kao što je već rečeno, tvornica je značila puno za razvoj – industrijski, infrastrukturni, demografski, kulturni i društveni – grada Sinja. U pokušaju prikaza odnosa radnik – tvornica, polazim od koncepta koje je uvela švedska antropologinja Birgitta Svensson (usp. 1995). Unutar svojeg istraživanja, autorica je provodila analizu biografija nekoliko generacija švedskih intelektualaca. Svensson usmena svjedočanstva svojih sugovornika tumači kroz dvije razine: životnu priču (*life story*) kao subjektivan doživljaj i sjećanje na vlastiti život pojedinca, te životnu povijest (*life history*) kao set društvenih i kulturnih čimbenika koji tvore okvir unutar kojeg se individualne priče odvijaju. Naglasak je na tomu da ove dvije razine supostoje, interferiraju i ovisne su jedna o drugoj, što je moguće primijeniti na ispitivanje uloge koju institucija (u ovom slučaju tvornica) ima u formiranju identiteta pojedinca i obrnuto, jer

¹² Bez obzira na to što su mi kazivačice potvrdile dugovječnost prijateljstava započetih u Dalmatinki, ovdje valja skrenuti pozornost na primjedbe koje se često znaju omaknuti 'ispod glasa', koje započinju dobro poznatom frazom „Nemoj nikome govoriti, ali...“, a koje se tiču pripadnosti Partiji ili 'one druge' nacionalnosti.

interakcija pojedinaca također oblikuje i učvršćuje identitet institucije (usp. *ibid.*:61). Iako govorimo o društvenom, dakle kolektivnom sjećanju, oni koji se sjećaju su upravo pojedinci, stoga prostor treba otvoriti za njihova svjedočenja. Započet ću s iznošenjem nekoliko zasebnih elemenata važnih za definiranje stava radnika naspram tvornice, da bih zatim ukazala na utjecaj političkih i ekonomskih podrhtavanja na tu vezu.

Jedna od sastavnica brojnih kazivanja o posebnostima i prednostima rada u *Dalmatinki* svakako je radnički restoran. Otvoren je 1977. godine, uz neizostavne opaske u tvorničkom listu koje su, osim detaljnih uputa za korištenje restorana, prenijele i nalog glavnog direktora prema kojem je potrebno „poboljšati disciplinu, osobito pri dolasku i odlasku s posla i korištenju novog restorana.“¹³. Prisutnost restorana u pričama mojih sugovornica nadišla je moja očekivanja – sve su ga opisivale kao nešto što je uvelike olakšavalo njihov boravak na poslu, i to ne samo u pogledu fizičke potrebe za obrokom na poslu, nego i u kontekstu druženja. Naime, budući da su tijekom obavljanja posla bile više-manje u potpunosti vezane za strojeve, svakodnevni izleti u restoran bili su ujedno prilika za jedan vid socijalizacije. Restoran je otvoren zbog jasnih razloga: mnoge od žena koje su radile u *Dalmatinki* potjecalo je iz obitelji u kojima su prihodi bio oskudni. To je onemogućavalo način prehrane koji je zahtijevao naporan fizički posao u tvorničkim pogonima, a taj se problem uvelike otklonio otvaranjem restorana koji je svakom radniku omogućavao kompletan obrok tijekom, ali i nakon radnog vremena. Podjednako duhovitu i dirljivu anegdotu iz vremena prije restorana prepričava Marija:

Pa nije bilo restorana, nosile bi jadne mi štogod. Ja znan, moja mater, ne zna ona da ja nosin i za se i za svoju prijateljicu, jer ona nema... A kako ću ja ist a ona da gleda. A moja mater pokojna kuvala kruv, a pancete, a svega imali (...) jedanput kaže meni mater, a moj sinko, a nije mene briga al' kol'ko ti nosiš, pa rugat će ti se svit. A ja nisan smila materi reć... (Marija)

Pored toga što govori o odnosu među članovima kolektiva, ovaj komentar upućuje na činjenicu da su otvaranjem restorana u *Dalmatinki* – uz koji se često veže epitet „najbolje spize u Sinju“ – za mnoge od njenih radnika životni standard promijenio. Stoga on poprima dodatno značenje, koje ga od dijela tvorničke infrastrukture uzdiže na poziciju poprišta konstrukcije cjelovitog radnog iskustva i radničkih prava.

Stambena politika tvornice omogućila je velikom broju njezinih radnika stanove ili povoljne kredite za izgradnju kuća, a takav tretman potkivao je njihove mogućnosti za rješavanje stambene situacije, ali i generalno zadovoljstvo. Izgradnja stanova započela je već

¹³ „Stvorena osnova za brži razvoj“, *Dalmatinka*, studeni 1977.

kratko po otvaranju tvornice, 1955. godine, a od 1963. započela je s kreditiranjem (Pavlinušić 2017: 17). Prema modificiranom *Pravilniku o korištenju sredstava za stambenu izgradnju* iz 1970. godine, kredit ili stan mogli su dobiti i radnici koji su otišli u mirovinu pod uvjetom da imaju minimalno pet godina radnog iskustva i da se kuća gradi, odnosno stan nalazi na području grada Sinja.¹⁴ Vedrana Premuž-Đipalo u svojem radu prenosi slučaj u kojem se radnik *Dalmatinke* obraća tvornici s uvjetom da mu se stambeno pitanje riješi do datuma ženidbe, što pokazuje da su zahtjevi za stanom ili kreditom uzeli maha (usp. *ibid.* 2016:180). Ovo su pravo radnici masovno iskorištavali kroz šezdesete i sedamdesete godine, i u tom je razdoblju izgrađeno nekoliko sinjskih gradskih kvartova. Ovdje treba skrenuti pozornost i na segment na koji su me kazivačice uputile kako slijedi:

„Naš ćaća diga' kredit na kuću, recimo, i odobrilo mu je... a šta ja znan, neka ondašnja dva miljona dinara valjda, tražio je tri, a oni mu dalji dva... I ono, kad je već tamo došlo, kad je diga', ja mislin negdi '69., kad je to došlo '89. to je već inflacija poila da više nije ostalo ništa. On odnio tamo da više nije dužan, znaš. A ti stanovi šta je Dalmatinka radila, to samački i sve nisu se to kupovali k'o inače šta kupiš stan. Recimo, moj ćaća da je dobio stan, i mi živili u njemu, automatski bi ja ostala stat' u njemu. Razumiš?“ (Katija)

I iz aspekta stambene politike, dakle, možemo pratiti uspon i pad tvornice. Za razliku od procvata ove mjere u prethodnim desetljećima, krajem osamdesetih godina koje su donijele akceleriran pad vrijednosti novca, pojedinci su 'oslobođeni' obveze da kredite do kraja isplate. Katijina izjava stoga upućuje i na sklisko značenje pojma 'državno vlasništvo' na prelasku iz jednog u drugi politički sustav.

Veliku pozornost tvornica je posvećivala i putovanjima, ljetovanjima i priznanjima. Radnici su za uspjeh na radu bili nagrađivani zlatnim i srebrnim medaljama, a nerijetko i putovanjem ili ljetovanjem. Tako se s ponosom ističu, primjerice, dobivanje „srebrene medalje od predsjedništva [...] Iz Beograda.“ ili zlatnog sata za dvadeset i pet godina rada, što je bio slučaj s mojom kazivačicom. Nadalje, priče o putovanjima u gradove Jugoslavije, posebice „(...) ono putevima revolucije, Srbija, Bosna, Crna Gora, 7 dana, Dalmatinka sve plaća.“ kontinuirano se prepričavaju, a ljetovalište Strožanac nadomak Splita mjesto je uz koje velika većina veže svoje uspomene. Jedna od kazivačica prepričala mi je anegdotu koja se tiče njezine nesposobnosti plivanja dok je sa prijateljicama boravila u ljetovalištu, prisjećajući se s

¹⁴ Prema istoimenom članku u: *Dalmatinka – informativni list radnog kolektiva*, srpanj 1970.

nevjerojatnom preciznošću tijekom njihovog razgovora. To je indikativno, budući da na moja pitanja vezana uz, primjerice, visinu plaće, nije imala toliko specificiran odgovor. O odmaralištu ima riječi i u biltenu *Dalmatinke* koji je, izgleda, poput sveznajućeg pripovjedača pratio i komentirao zbivanja kako za vrijeme, tako i izvan radnog vremena. Na naslovnoj stranici jednog srpanjskog izdanja upućuje kako „odmoru radnih ljudi treba pokloniti dužnu pozornost (...) pošto nam ne može biti svejedno kako će nam radni ljudi biti spremni da se poslije odmora uhvate u koštac s novim i težim radnim zadacima.“, bez obzira što se samo nekoliko stranica kasnije pod naslovom *(Ne)prilike u proizvodnji* niže navodi o „poremećaju u proizvodnji Jugoslavije“ i „vrlo teškoj situaciji u zemlji“, koji impliciraju nesigurno tlo na kojem se SFRJ nalazila te, 1982. godine¹⁵.

Naime, broj radnika se u periodu političkog i društvenog obrata počeo postupno smanjivati, a gašenje radnih mjesta kulminiralo je dvijetisućitih s dolaskom novih direktora, braće Ladini. Taj period, kao i godine koje su mu slijedile, imaju prijelomni karakter. Kao naglašeno *tranzicijsko*, razdoblje je to u kojem dolazi i do transformacije svijesti radnika i njegova odnosa prema radu i poslodavcu. Budući da „(...) je u tom prijelazu iz socijalizma u kapitalizam izašlo na površinu... Pokazalo se ustvari, ta privatizacija lopovluk.“ (Mira), karakteristični idealizam koji je još uvijek poznao nadu u budućnost i sigurnost u bolje sutra počinje kopnjeti. Shodno tomu, dolazi i do reza u priči o *Dalmatinki*; narativ se na tom mjestu prelama i razdjeljuje na prije i kasnije, iako često s nejasno definiranim vremenskim razgraničenjem.

Deskripcije i sjećanja na ono što je bilo *prije* počivaju na konstruktivnoj tvornici kao univerzalnog izvora boljitka, 'hraniteljice' svojih radnika, ali i svih drugih građana Sinja jer „Samin tin šta je plaću imala Dalmatinka koja je imala 3000 i nešto radnika, automatski ti je cili grad radio. Radili su i mesari, i frizeri, i školstvo i... sve je radilo.“. Upravo u ovo vrijeme zahvaća nostalgija koja je prisutna u kazivanjima. S druge strane, *poslije* je u svijesti radnika obilježeno raznim nelogičnostima u poslovnim potezima upravnog vrha, opadanjem financijske i emocionalne sigurnosti radnika, a proporcionalno s time i radnog morala i entuzijazma. Neovisno o tome početni se elan, paralelno s modernizacijom grada koji se kroz naredna desetljeća afirmirao kao industrijsko središte, postupno počeo rastakati. Tako su često 'mlade' radnice nailazile na neodobravanje od strane onih nešto starijih:

¹⁵ „Nepilike u proizvodnji“, *Dalmatinka – list radnih ljudi predionice i tvornice konca – Sinj*, srpanj 1982., godina 6., broj 14.

„[...] I on meni govori Marija, ajde ti na onaj doli ... koji je ono bio stroj... deseti i deveti, najdonji na flajeron.[...] Ja govorin a moj Bađa, mlade sidu doli, a ti mene radin četiri ure i stara, iđen u penziju brzo, mene metio na nje. Marija, znaš zašto san te metio... više ćeš ti meni uradit za četiri ure nego ona za osan. Eto zato me je metio. Više ću ja uradit i skinit [...] E to ti je živa istina.“ (Marija)

Ipak, izgleda kako su „solidarnost, posvećenost i etičnost“ (Matošević 2014: 117) kao osnovne vrline tzv. udarnika zrelog socijalizma (usp. ibid.) u određenoj mjeri u naslijeđe primile i te, novije generacije radnika. Tako jedna od mojih kazivačica, koja je u Dalmatinki počela raditi krajem osamdesetih godina, navodi kako se sjeća da je na posao odlazila zadovoljna u bilo koje doba, te da je radila i kada se nije osjećala najbolje, jer se bilo kakva vrsta 'zabušavanja' nije tolerirala, a broj slobodnih dana bio je poprilično strogo određen. Ono što je posebno naglasila bila je slika „rijeke ljudi“ koja se svakodnevno slijevala u Dalmatinku, prizor koji je za nju predstavljao utjelovljenje pojma zajedništva.

Sigurnost – materijalna, egzistencijalna, pa i emotivna – ono je što je u tolikoj mjeri vezalo radnike za tvornicu. Na osnovnoj razini to se odnosi na redovitost primanja; kako je to formulirala kazivačica „ta plaća je bila, plaća je bila ustvari taj pokreta koji je, dvaestpeti u misecu je bio... bio je. **Znaš da možeš.**“ (Mira, naglasak J.Ć.). Pored toga, mogućnost tzv. *viškova* i *trinaeste plaće* jačala je osjećaj zadovoljstva, a, sasvim sigurno, predstavljala veliki izvor motivacije za daljnji rad. No, osjećaj sigurnosti i „industrijska struktura osjećaja“ (Bonfiglioli 2017: 20) koja proizlazi iz njega produkt su djelovanja mnogobrojnih i raznorodnih čimbenika. Naime, koliko god je tvornica pružala sigurnost radnicima, oni su uz to zasigurno osjećali i izvjesnu *odgovornost*, budući da su vlastitim radom i redovitim izdvajanjima¹⁶ omogućavali perpetuirano funkcioniranje postrojenja. Ključne karakteristike poput strukturiranosti, ravnopravnosti, discipline, skromnosti, poštovanja, koje su imputirane radnicima istovremeno su utkane u temelje ideologije socijalizma. Štoviše, upravo manualni fizički rad predstavlja srž poslovične produktivnosti koja je imala biti temelj napretka cijelog društva (usp. Mrkšić 1986: 7). To je vrlo izravno prezentirano i između redaka tvorničkog lista, gdje se u kontekstu veličanja tehnoloških unapređenja potkradaju sljedeće rečenice: „Nije bilo lako raditi dok se oko nas ruši i gradi. Da ne govorimo o odricanju koje je tražilo ovakvo

¹⁶ Radnici *Dalmatinke* su izdvajali jedan dio primanja u svojevrstan fond za modernizaciju strojnog parka i održavanje tvornice. Takva praksa zasigurno je pomogla i pri nadogradnjama kompleksa. 1977. godine dogodilo se posljednje veliko proširenje i tada je pokrenuto nekoliko novih pogona, što je induciralo otvaranje 400injak novih radnih mjesta i povećanje proizvodnje konca za šivanje za više od 30 posto (Pavlinušić 2017: 15).

ulaganje (...) Većina nas je pokazala veliku svijest i požrtvovanje.“ Drugim riječima, *bilo je teško, al' je bilo lipo*, kako kaže čuvena rečenica iz *Dalmatinke*. Sve su to razlozi zbog kojih se gore navedeno *kasnije* asocira s višim instancama, bilo da je riječ o političkom ili tvorničkom vrhu.

„(...) **taj stručni kadar**, koji je ima vizije i tako to... Počelo se je to sa i tin idejama poluproizvoda, ušparat' na ovome i onome... To se tako nije moglo. Možda da su se uvodile novine (...) to je već kasnije '88., '89., a kasnije nema ni govora, više nije bilo ulaganja. Kupova si sirovinu naj ne... koja ne da nije imala kvalitetu, nego nije imala... Bila je više nego ajme, a triba si dobit nešto. A radniku nisi dava plaću, jedan dio jesi dobio, drugi nisi, i onda je tu počelo nezadovoljstvo radnika i...” (Mira, naglasak J.Ć.)

Ovakve formulacije svjedoče o ograđivanju od poteza rukovodstva, neki način se odričući veze sa interpelacijama *od gore*, koje su osnovi poduzeća – radnicima – oduzeli pravo na rad. Prema mišljenju mojih sugovornica, do problema u *Dalmatinki* došlo je upravo kad „ se je radnik prista' slušat'[...]“. Već tih godina [krajem osamdesetih] radnik se nije doživljava' ni sluša'. Do tih godina radnika se pitalo. Jer radnik je najbolje zna'. O svom poslu, o svom stroju i o svojoj organizaciji.“ (Mira).

4. Nove perspektive – revitalizacija sjećanja na *Dalmatinku*

4.1. Projekt *Dalmatinka, Sinj*.

„(...) kako je propala *Dalmatinka* propalo je i još hrpu stvari vezanih uz nju. (...) zapravo utoliko nama *Dalmatinka* i je zanimljiva, jer mi se ne fokusiramo samo na život unutar ta nazovimo četiri zida tvornice, i ustroj tvornice, organizacija, ljudi dobiju plaću i zbogon, nego upravo na udio koji je *Dalmatinka* imala u razvijanju cijele zajednice i sredine.“ (Nikola K., 30.12.2014).

Poglavlje o mogućim novim perspektivama započinjem citatom iz intervjua provedenog u prosincu 2014. godine s Nikolom. On je jedan od troje inicijatora projekta *Dalmatinka Sinj*, koji u posljednje tri godine kroz izložbeno-istraživačku djelatnost nastoji materijalizirati sjećanje lokalne zajednice, građana Sinja, na tvornicu i sve ono što se uz nju veže, a tiče se radničke kulture, društvenog života i ekonomskog razvoja grada. Nastojala sam steći uvid u plan izvedbe projekta i poticaj za ovakav način komunikacije sa zajednicom. Rad ove organizacije sam kontinuirano pratila, a konkretne intervjue provela sam s njima na samim počecima projekta, 2014. godine, te ponovno u veljači 2017. godine kada su pripreme za realizaciju izložbe i popratne publikacije o *Dalmatinki* dobile nešto konkretniji hodogram. Projekt su pokrenuli bez previše pregovora i planiranja, nakon male izložbe postavljene od strane jedne od sudionica 2012. godine koja je bila jedan od prvih impulsa za pokušaj dijakronijskog kritičkog pogleda na *Dalmatinku*. Prikupljanje građe nije bilo selektivno, te su bili „otvoreni za bilo kakav materijal jer nikakav arhiv koji tematizira *Dalmatinku* jednostavno nije dostupan (...) mi bi voljeli sačuvati što više toga, a u to čuvanje spada naravno, i video materijal, osobni iskazi i sve te osobne stvari...“ (Nikola K.). Uz velik broj fotografija, radnih knjižica i tvorničkih brošura koje su prikupili, krenuli su i na teren, snimivši kratak film u kojem su osim dogovorenih intervjua s nekoliko bivših radnica, obuhvatili i razgovore s nasumce odabranim lokalnim stanovnicima¹⁷; uspješno su se povezali s ostalim inicijativama ovog tipa i muzejskim institucijama.

Ono što je bitno naglasiti činjenica je da su članovi projektnog tima – Nikola, Jelena i Dragana – zahvaljujući humanističkom i umjetničkom obrazovanju i profesiji, upoznati sa terminologijom vezanom uz društveno sjećanje, dakle svjesni prirode i dosega svojih zahvata. Tako su kao proširene ciljeve projekta u popratnoj publikaciji naveli

¹⁷ Video je dostupan na <http://vimeo.com/104534639> (pristup 15. siječnja 2018.)

„[...] osvještavanje i valorizacija kulturnog naslijeđa i pojma industrijske baštine grada Sinja, posebno tvornice i predionice konca Dalmatinka – Sinj, osvještavanje i bilježenje specifičnosti rodne pozicije u lokalnom kontekstu, senzibiliziranje lokalnog stanovništva i stručnjaka za temu nematerijalne industrijske baštine, bilježenje lokalne memorije te stvaranje svojevrsnog arhiva koji se sastoji od fotografija, dokumenata, audio i video zapisa i sl.“ (Pavlinušić, Modrić i Križanac 2017:7).

Moji su sugovornici tijekom razgovora više puta upotrijebili izraze poput *kolektivna memorija* i *kultura sjećanja*, što implicira usmjerenost na stvaranje jedne vrste *mjesta pamćenja/sjećanja*, a čije konstituiranje predmnijeva upravo *volju* za pamćenjem (usp. Nora 2006:37). Prisjetimo se, *mjesto sjećanja* uz konkretne lokalitete podrazumijeva i različite prakse, poput komemoracija i proslava, dokumente i zapise, sve vrste simbola, strukturirane narative, pa čak i pojedinačne povijesne ličnosti; svaku pojavu u kojoj se neko sjećanje konkretizira i koja je uporišna točka za to sjećanje. Stoga možemo zaključiti da se u slučaju *Dalmatinke* ne radi o mjestu samo u doslovnom, fizičkom smislu, nego i u onom simboličkom, gdje se teži prizivanju događanja iz prošlosti i njihovoj reintegraciji u svijest prvenstveno lokalnog stanovništva, konstruirajući tako značajan reper kako u prostoru, tako i u povijesti grada.

Motivacija za ovako opsežan zahvat proizišla je iz aktualnog trenutka u kojem je *Dalmatinka* – kao amalgam rada i radništva, politike, ideologije i kulture življenja – postupno ali sigurno počela podlijevati procesu pasivnog zaborava (usp. Assman 2010). Naime, za razliku od aktivnog, koji podrazumijeva neku vrstu akcije i smijera ka destrukciji i cenzuri, pasivni zaborav se temelji upravo na *ne-akciji*. Ova razina zaboravljanja odnosi se na zanemarivanje, previđanje pojava, objekata, simbola, i njihovo postupno raspršivanje i nestanak iz sjećanja (usp. *ibid.*:99), kakvo bez previše zadržke možemo dijagnosticirati i u slučaju *Dalmatinke*. Tako generacije Sinjana rođene čak i ranih devedesetih godina, svoje prve asocijacije na tvornicu vežu uz krizno stanje u razdoblju kasnih devedesetih i početka dvijetisućitih godina. Kao što pokazuju prvenstveno svjedočanstava bivših radnica, *zlatne godine* tada su već odavno bile dijelom prošlosti, a prava i privilegije koje su imali radnici više nisu bili tema razgovora; mjesto su u svakodnevnoj komunikaciji ali i medijskom diskursu, kako što sam opisala, ustupili zabrinjavajućim podacima o postupnom propadanju tvornice na materijalnoj, ali i moralnoj razini. Inicijativa za revitalizaciju sjećanja na *Dalmatinku* nastoji ju vratiti u obzor građana, uputiti mlađe stanovništvo na pozitivne i obimne transformacije koje je osigurala gradu, kao i otvoriti diskurzivni prostor za sve one koji se žele prisjetiti vlastitog

iskustva. Drugim riječima, kako je to kratko sročio Nikola, „Kao, mladi da nauče stari da ne zaborave.“. Jelena svoj interes za ovu temu i istraživanje, koje je u počecima na trenutke poprimalo narav arheološkog prevrtanja po materijalnim ostacima jednog dijela povijesti, tumači kroz neku vrstu autorefleksije:

„I onda skužiš da zapravo imaš neku... neku vrijednu građevinu, nekakav čitavi ... sustav društveni koji je postojao tu, a o njemu ništa ne znaš, općenito tvoja generacija ništa ne zna o tome. Ne znam, po novinama je bio samo neki negativni aspekt toga, kad je ostalo malo radnica koje su se povlačile po medijima. A ništa to prije toga, ustvari, nismo ni znali, barem ne ja (...) Mi imamo tako jednu bitnu arhitekturu tu, a ona je zapravo... mislim, napola se urušava. Jednostavno, nije više ni funkcionalna, zjapi, i taj prostor je neiskoristiv trenutno... Ali je zapravo bilo bitno da se stavi naglasak na više tih nekih stvari, ono, da se promotri sa svih nekih stajališta, sociološkog... jer je u svim tim segmentima bitna, barem za Sinj.“ (Jelena P.)

Premda je poticaj za organizaciju opisanog projekta izvorno bila arhitektura tvorničkog sklopa i financiranje i poticanje daljnje izgradnje unutar gradskog tkiva koje je *Dalmatinka* poticala, kako se projekt razvijao njegov fokus pomicao se ka društvenoj sferi, odnosno životu radničke klase i uspomenama koje bivši radnici vežu uz tvornicu. Naime, s obzirom da je od svog početka projekt otvoren za suradnju i doprinos svih građana putem *Facebook* stranice, pokazalo se kako najviše pozitivnih komentara i ovacija privlače fotografije grupa radnika, ili njihovih slobodnih aktivnosti. Stoga su Nikola, Jelena i Dragana svoju naklonjenost modernističkoj arhitekturi djelomice smjestili u pozadinu, a prvi plan ustupili upravo sociološkom aspektu rada u tvornici.

4.2. Ukrštavanje *politikā sjećanja* i *kulturā pamćenja*.

Uslijed spleta okolnosti koji se odnosi prvenstveno na poslovne obveze pokretača projekta, njihov početni entuzijizam je s vremenom ponešto splasnuo. Nakon što grad Sinj nije financijski podržao njihove ideje, potporu su potražili od Ministarstva kulture, te su opipljivi rezultati o kojima mi je Nikola pričao još 2014. godine ugledali svjetlo dana tek nedavno, dakle tri godine kasnije. Svi prikupljeni artefakti iz tvornice, bogati foto-materijal i dokumentacija te video-radovi, zajedno s detaljnim kronološkim pregledom, izloženi su studenom i prosincu 2017. godine u prostorima sinjske galerije Sikirica, a umrežavanje koje je pratilo projekt urodilo je publikacijom čije je objavljivanje prethodilo izložbi.

Slika 4. Postav izložbe u sinjskoj Galeriji Sikirica – info panoi postavljeni su na specifičan način, tako da evociraju karakteristično krovšte zgrade tvornice. (foto: Jozefina Ćurković, studeni 2017.)

Slika 5. Detalj s izložbe – kovčeg s *Dalmatinkinim* proizvodima. (foto: Jozefina Ćurković, studeni 2017.)

Što se tiče stava gradskih vlasti prema projektu, izgledno je da se ona dotiče pitanja o odnosu vladajuće političke retorike prema ideologiji koja neizbježno obilježava razdoblje na koje se ovaj projekt koncentrirala¹⁸. Nejasan postupak gradske uprave Jelena tumači kao zasigurno donekle politički uvjetovan, budući da su samopouzđani po pitanju tehničkog dijela pisanja projekta i tipu predloženih aktivnosti:

„(...) Mi smo predali neke i suradnje, međunarodne suradnje čak, sa umjetnicima i ako je, po toj njihovoj bodovnoj listi, to je trebalo imat' dovoljno bodova. Ali nije. (smijeh) Kao, nije ocijenjeno (...) to je za njih još uvijek škakljivo pitanje...“ (Jelena P.).

Nikola, također ocjenjujući njihov potez nejasnim, komentirao je kako

„(...) nam je grad da plesku time što nismo dobili novce i da ono, generalno smo bili time jako razočarani u grad i čitav naš taj polet je nekako splasnio i mi smo onda organizirali, nakon toga odbijanja, tribinu, u Galeriji Sikirica na temu *Kultura sjećanja*, gdje smo isprezentirali naš cili projekt, naše ciljeve i što želimo i tijekom istraživanja.“

, da bi naposljetku zaključio kako je ovakav ishod generirao neku vrstu revolta i iz 'šamara' se premetnuo u dodatni poticaj za što bolju organizaciju i predstavljanje istraživanja i prikupljene materijalne arhivske građe. Premda su me organizatori uputili na to da projekt ne teži nekoj vrsti političke provokacije, Nikolin opis reakcija javnosti pokazuje da je tih konotacija svjestan¹⁹, a među nekolicinom medijskih osvrtâ na izložbu da se iščitati kako je njihov čin

¹⁸ U pogledu političke razine priče, smatram da je instruktivno skrenuti pozornost na segment koji se tijekom istraživanja u nekoliko navrata istaknuo kao jedna od uporišnih točaka narativa o 'dobrim starim vremenima', a radi se o liku Vice Buljana, jednoj od kulturnih ličnosti grada. Upravo Vice je, kako je već spomenuto, imao ključnu ulogu u izgradnji tvornice, a zatim i drugih dijelova infrastrukture grada, a njegov osebujan karakter, snalažljivost i humorom obojen pristup upravljanju gradskom politikom predmetom je antologijskih priča unutar zajednice, kao i televizijske serije u produkciji HRT-a iz sredine 70-ih godina, čiji naziv – *Čovik i po* – možda ponajbolje dočarava način na koji ga je lokalna zajednica doživljavala. Porijecklom iz ugledne sinjske trgovačke obitelji Buljan, Vice je bio istaknuti komunistički dužnosnik, organizator antifašističkog pokreta otpora u Cetinskoj krajini i ministar ribarstva, a u Sinju je obnašao dužnosti načelnika općine i alkarskog vojvode (usp. Perić 2009 c). Pretražujući arhivu internetskog portala Slobodne Dalmacije, zamijetila sam i članak ponešto ironična naslova, u kojem jedan sinjski novinar konstatira: *Sveti Petre ovako više ne može, vrati nam Vicu!*, (usp. Paštar 2013) pozivajući se opet na prošlost, doba prosperiteta grada pod Vicinim patronatom. No, ono što se pokazalo posebno zanimljivim su komentari na članak, iz kojih se jasno iščitava animozitet na bazi političkog opredjeljenja i suprotstavljaju mišljenja dviju strana. Na ovaj način potvrđuje se prisutnost teme u narativu ljudi, te donekle objašnjava nepoklapanje 'neslužbenog' sa 'službenim' sjećanjem. Drugim riječima, smatram da se Vicin lik ovdje kristalizira kao mjesto ukrštavanja *politike pamćenja* i *kulture sjećanja*, pa bismo, shodno tomu, percepciju njegova lika mogli promatrati kao indikator odnosa dominantne političke struje prema minulom razdoblju.

¹⁹ Kada sam ga u našem prvom razgovoru u prosincu 2014. godine priupitala o reakcijama na ovu inicijativu, Nikola mi je odgovorio: „Ali stvarno, za sad, još nisam čuo niti jednu lošu reakciju, kužiš, to je bilo samo pet ljudi koje smo mi tražili. I sad ne znam je li to bila sreća šta su one bile ultrapozitivne. Ali mislim da je bilo još tako petnaest ljudi da bi bila jednaka reakcija. Mislim, bilo je ljudi koji se nisu tili snimat ali misli da to je više strah od kamere nego od izjave. A ovaj... ali generalno, na Facebooku niti igdi nismo još naišli na lošu reakciju.“

shvaćen kao itekako politički. Tako jedan članak izložbu opisuje kao „neuvijeno slavljenje socijalizma“ (Pavičić 2017), pa izgleda da je prijetnja od „dominantne ideološke osude jugonostalgije“ (Jambrešić-Kirin 1995:177) još uvijek, makar latentno, prisutna. Izložbu je u razdoblju od dva mjeseca posjetilo nešto manje oko dvije i pol tisuće ljudi, a knjiga dojmova koju su vodili zaposlenici galerije ispunjena je brojnim zapisima posjetitelja, od kojih je pozamašan broj upravo bivših radnika. Jedan od njih je posebno snažan u pogledu osvrta na naslijeđe *Dalmatinke*, ali i indikativan po pitanju političke obojenosti reakcija na postav, stoga ga prenosim u cijelosti:

„Ovo je svjedočanstvo na osnovi 25 godina provedenih u Dalmatinki i dok me sjećanje još služi. Sad mi je, i sam se čudim, 75 godina. Ovo pišem zbog toga, jer sam u novinama pročitao, da je preostalih 300 uglavnom radnica, otišlo na grob osnivača Dalmatinke Vice Buljana i upalilo svijeće i tada sam od teške tuge gorko zaplakao. **Danas bi trebale sinjske vlasti redovito svake godine svečano obilježiti u taj dan to ime. Taj dan bih usporedio s danom oslobođenja Vukovara, a ne namjerno zaboravljati prošlost koja je duge godine hranila naš cijeli kraj, više od pola stoljeća, više od 60 godina.** Zaboravljanje prošlosti je jako primitivno. SJETIMO SE SVAKE GODINE 1952. KADA JE DALMATINKA PUŠTENA U POGON, jer je to ustvari najveći datum u povijesti sinjskoga kraja, a po mom mišljenju (na koje imam demokratsko pravo, uz stvarne svima vidljive dokaze, umjesto nevidljivih, da ne kažem izmišljenih) **važnije i od Gospine 'pobjede'!** Ja osjećam, da Dalmatinka nije umrla, kako svi govore, nego je zaspala. To je zaista bila velika, svjetski poznata tvornica i zajednica. Danas su sve teške kapitalističke! Što je bolje biti drug ili gospodin? Odgovorite sami! **Drug, po mome, znači zajednica, a gospodin je pojedinac.** Po mome shvaćanju ova vrijedna izložba TREBALA BI BITI STALNA POSTAVA!!! TAKAV JE MUZEJ PUNO VAŽNIJI OD MUZEJA SAMO ZA JEDNOG ČOVJEKA SIKIRICU! Ovo je napisano najkraće, jer bih mogao napisati cijelu knjigu.

Ivan Matić, Sinj 08.01. '18.“ (naglasci J.Ć.)²⁰

U ovom svjedočanstvu iščitava se gotovo religiozna privrženost tvornici iz perspektive pojedinca, nekadašnjeg radnika u tvornici. Ona je posebice naglašena izjavom koja tvornicu prema značaju smješta uz bok Gospi Sinjskoj (zaštitnici, ali i simbolu grada, budući da se u

Još nas niko nije izgadio kao nek urbane Jugoslavene ili nešto (smijeh), na to još nismo naišli što mi je, ono, izuzetno drago.“

²⁰ Materijale mi je ustupila Dragana Modrić, kustosica Galerije Sikirica i jedna od organizatora projekta.

Sinju nalazi jedno od najvećih marijanskih svetišta u Hrvatskoj), i čiji podtekst implicira politički komentar. Prepoznamo već i stalna mjesta: neizbježan spomen Vice Buljana, pozivanje na *drugarstvo* i jukstapoziciju prošlosti i sadašnjosti. Premda je gospodin koji je ispisao komentar ponešto rječitiji od drugih posjetitelja što su se zadržali na rečenici ili dvije, prisjetimo li se na trenutak svjedočanstava čije sam dijelove ranije iznijela, podastire se nekoliko dodirnih točaka, i jasno je da se u *Dalmatinku* upisuju naglašeno pozitivna značenja.

Kao što to navodi Paul Connerton, ukoliko nastojimo oživjeti neko sjećanje, dovoljno je usmjeriti pažnju na najistaknutije interese grupe i slijediti tijek njihova razmišljanja (usp. 2004:56). Dajući glas pripadnicima lokalne zajednice, prvenstveno bivšim radnicima tvornice, organizatori projekta *Dalmatinka*, *Sinj* su otvorili prostor za promatranje načina na koji *životne priče* interferiraju sa *životnom poviješću* (usp. Svensson 1995). Interakcija radničkog kolektiva i tvornice kao svojevrsnog organizma, esencijalan je dio sjećanja na tvornicu, a iz iznesenih svjedočanstava jasno je da se njezin intenzitet opetovano potvrđuje pri razgovoru s bivšim zaposlenicima. Utoliko naslov gore spomenute publikacije koji se oslanja na dobro poznatu frazu narodnooslobodilačke borbe potvrđuje i naglašava izvjesnu požrtvornost *Dalmatinkinih* radnika kada se radi o tvornici. To se vidi i u formulacijama objedinjenima u tvorničkom listu. U već zahuktaloj situaciji strmoglavljivanja ekonomije SFRJ, *Dalmatinka – list radnih ljudi predionice i tvornice konca – Sinj* u izdanju iz 1986. godine navodi: „Primijećeno je također da je spona zajedništva između tvornice i radnika, koja je prije postojala i bila faktor povezanosti, danas svedena na minimum.“²¹. Radi se o vremenu u kojem su i radnici počeli naslućivati probleme. Međutim, kako sam u prethodnoj cjelini pokazala, njihovo zalaganje za tvornicu nikada nije sasvim usahnulo. Ako ćemo suditi po odazivu građana Sinja najprije prikupljanju materijala, a zatim i izložbi, interes za održavanje kulture sjećanja postoji. Unatoč tomu što ova inicijativa tvornicu u fizičkom smislu nije oživjela, pokazala je kako je njezino nematerijalno nasljeđe živa i značajna kategorija u društvenom sjećanju lokalne zajednice.

²¹ „O problemima naše radne sredine – naša politika“, *Dalmatinka*, travanj 1986.

5. Zaključna razmatranja

Iako neupitno psihološki i fizički iscrpljujuće za njezine radnike, zatvaranje tvornice *Dalmatinka* u osnovi je bilo tek formalnost. Međutim, na simboličkoj razini je apsolutno potvrdilo zabrinjavajuću demografsku sliku i stopu nezaposlenosti u Sinju koja je u neraskidivoj vezi s propašću industrijskog središta. Prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje za prosinac 2017. godine, u općini Sinj nezaposleno je oko 12% stanovnika²², a izuzetno negativnu depopulacijsku stopu potencira činjenica da je od ukupnog broja oko 14% izrazito starog stanovništva²³. Propast *Dalmatinke* nerazdruživo je povezana s poraznom statistikom, a slijedom toga događa se transformacija tvornice u kolektivnoj memoriji: titulu hraniteljice Cetinske krajine koju je nekoć imala s vremenom su zamijenile manje laskave asocijacije, a reminiscencije na zlatne godine sve su oskudnije dok *Dalmatinka* postaje (još jednim) bjelodanim primjerom netransparentne tranzicijske i privatizacijske politike.

Nastojeći rekreirati sliku tvornice *Dalmatinka* koja kontinuirao kao referentna točka u brojnim nostalgično intoniranim pripovijestima, krenula sam od samih temelja, odnosno ideološke osnove pojma radništva. Kako je moj fokus upravo konstrukcija sjećanja, kao i najizraženija uporišta tog sjećanja, značajan dio istraživanja posvetila sam razgovorima s kazivačima. Prateći njihova kazivanja, iznijela sam nekoliko elemenata na kojima svoja sjećanja grade i dotaknula se pojma nostalgije i prisutnosti nostalgije u naracijama o prošlosti. U ovom ponešto dijakronijskom pregledu pomogla mi je i arhivska građa u vidu zapisa iz tvorničkih novina. Kao jedan od alata za održavanje kohezije unutar kolektiva, *glasnik radnih ljudi tvornice i predionice konca* figurirao je kao neka vrsta korektiva ponašanja i radnih navika, stremeći iznad svega ispoštovati ultimativno načelo *reda, rada i discipline*. Ukazala sam također na djelovanje političkih strujanja osamdesetih i devedesetih godina na poslovanje tvornice i status radnika, temeljeći svoje tvrdnje na *osobnim povijestima* koje su mi ustupile kazivačice. Na tragu misli da se „sjećanja nikad ne oblikuju u zrakopraznom prostoru, a motivi pamćenja nikada nisu čisti.“ (Young 2006:199), nastojala sam rasvijetliti vezu između radnika i tvornice, te komponente radničke kulture koji služe kao oslonac za konstrukciju sjećanja. Pokazalo se kako je u formiranju gotovo simbiotske povezanosti s tvornicom značajnu ulogu imala sredina u kojoj je tvornica osnovana. *Dalmatinka* je, naime, grad Sinj je sredinom 20.

²² Podatke mi je ustupio HZZO, Regionalni ured Split.

²³ *Strategija razvoja grada Sinja, razdoblje 2015. – 2020.*, studeni 2015.

<http://www.sinj.hr/LinkClick.aspx?link=Strategija+razvoja+grada+Sinja+za+razdoblje+2015.-2020.+godina.pdf&tabid=723&mid=8603&language=hr-HR> (pristup 15.siječnja 2018.)

stoljeća temeljito fizički i ekonomski preoblikovala, a stanovnicima donijela nov način privređivanja, kao i određene obrasce življenja i ponašanja koje do tada nisu bili iskusili.

U drugom dijelu rada skrenula sam pozornost na reaktualizaciju narativa o tvornici pod okriljem projekta *Dalmatinka, Sinj*. Inicijativa koju sam predstavila pridružuje se korpusu sličnih akcija koje se u recentnim godinama vrlo brzo umnažaju²⁴. Tematiziranje radničke kulture, propitivanje uloge žene u socijalističkom društvu, industrijske baštine, revalorizacija modernističke arhitekture i njene kulturno-umjetničke, kao i socijalno-povijesne vrijednosti (usp. npr. Krošelj, Jelavić i Rožman 2011), aktualne su prakse koje smjeraju oslobađanju spomenika, građevnih kompleksa, ali i narativa i ključnih toposa tih narativa, ideologijskog bremena koje ih je nakon pada bivše države zaključalo u „zamrzivač povijesti“ (usp. Škrbić Alempijević i Mathiesen Hjemdahl 2006:17) i pogodovalo šutnji o nedavnoj prošlosti i sustavnom negativnom konotiranju (ili pak ignoriranju) gotovo svega što je s njom povezano. Dakako, ove teme ni danas nisu u potpunosti pošteđene prijevora na političkoj osnovi, što se pokazalo istinitim i u konkretnom sinjskom slučaju.

Treba, međutim, naglasiti kako je i ovo svojevrsno uskrsavanje fenomena *Dalmatinke* i koncepata koji su ugrađeni u nj, i koje podrazumijeva povratak u političku i ideološku prošlost, preskočilo obračunavanje s traumatičnim i netransparentnim razdobljem u kojem je tvornica postala mjesto prijevora. Naspram detaljnom kronološkom pregledu i vrlo jasno artikuliranoj glorifikaciji određenih univerzalnih vrijednosti na recentnoj izložbi, razdoblje urušavanja tih istih koncepata predstavljeno je u vrlo malom opsegu. Ovdje se ne radi o istupu organizatora; i sami su istaknuli kako je ovaj nedostatak glavna manjkavost projekta. Tek jedan od tekstova u publikaciji koja prati izložbu progovara o „četrvtstoljetnoj regresiji“ u gradu Sinju (usp. Magdić 2017), dotičući se pritom „osjećaja bezizlaznosti koji blokira“ (ibid.: 79), ali i podastirući opaske koje bi trebale motivirati građane da se, osim na nekad slavnu, ali dramatično završenu povijest, osvrnu ka suvremenosti i novim mogućnostima za revitalizaciju sinjske ekonomije.

Ovom kratkom i britkom pledoajeu unatoč, izvjesna trauma koju je posljednjih desetak godina postojanja *Dalmatinke* ostavilo na radnički kolektiv stvarna je i, izgleda, još uvijek bolna

²⁴ Poseban interes za ovu vrstu baštine počeo se buditi nakon 2014. koja je proglašena Godinom industrijske baštine na europskoj razini. Jedan od najeklatantnijih primjera je organizacija *Festivala Željezare* u prostorima industrijskog pogona željezare i naselja Caprag u Sisku, pod vodstvom umjetnika Marijana Crtalića koji su za cilj imali potaknuti reanimaciju prostora izuzetne vrijednosti u kulturnom, industrijskom, ali i općem društvenom kontekstu. Na tom tragu je i projekt *Jugoplastika*, koji su 2011. godine pokrenuli članovi Udruge za kulturu i vizualnu umjetnost 'Organizacija udruženog rada' (OUR), čiji naziv već sadržava subverzivni podtekst. Jedna od akcija udruge izvedena u studenom 2012. je bila i postavljanje plakata koji obilježavaju 60. godišnjicu *Jugoplastike* u splitske gradske autobuse linija koje su u prošlosti prometovale do tvorničkog kombinata.

tema, što je potvrdilo i moje istraživanje. Nije bilo lako o ovom razdoblju dobiti konstruktivne informacije, pa su se moje kazivačice, uz izuzetak jedne od njih, na spomen ove teme najčešće povlačile. Upravo iz tog razloga nastojala sam, barem onoliko koliko je to bilo moguće na temelju medijskih izvještaja i sekundarnih izvora, donekle rekonstruirati sliku *Dalmatinke* u zalasku zajedno s posljedicama tog procesa. Čini se kako je, za razliku od zamagljivanja socijalističke prošlosti – orkestriranog od strane dominantne politike, ali zapravo nikad adoptiranog u kulturi sjećanja stanovnika grada – pad *hraniteljice* prešutno odbolovan u cijeloj zajednici zbog neke vrste kolektivne krivnje ili osjećaja bespomoćnosti u otporu mehanizmima koji su kroz godine destruirali naslijeđe *Dalmatinke*. Drugim riječima, suočavanje s ovom epizodom iz prošlosti još uvijek je odveć bolna i emocijama premrežena aktivnost koja iznova podsjeća na činjenicu da se stvari vrlo sporo i gotovo neprimjetno kreću s mrtve točke.

Literatura i izvori

ASSMAN, Aleida. 2010. „Canon and Archive“. U *A Companion to Cultural Memory Studies*, ur. Astrid Erll, Ansgar Nünning. Berlin ; New York : [De Gruyter](#).

BELC, Petra i Milica POPOVIĆ. 2014. „Jugonostalgija: Jugoslavija kao metaprostor u suvremenim umjetničkim praksama.“. *Život umjetnosti: časopis za suvremena likovna zbivanja*, Vol.94 No.1 : 18-35.

BONFIGLIOLI, Chiara. 2014. „Orodnjavanje socijalnog građanstva: tekstilne radnice u postjugoslavenskim državama.“. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*, 13.19:125-155. (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=190923, pristup 15. siječnja 2018., izvorno objavljeno i dostupno na: http://www.citsee.ed.ac.uk/working_papers/files/citsee_working_paper_2013-30a.pdf)

BONFIGLIOLI, Chiara. 2017. „Struktura osjećaja nakon Jugoslavije: Slučaj tekstilnih radnika Dalmatinke“. U *Što je nama naša Dalmatinka dala. Tvornica i predionica konca Dalmatinka Sinj*, ur. Dragana Modrić, Jelena Pavlinušić i Nikola Križanac. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj: 56-63.

BOYM, Svetlana. 2008. *The future of nostalgia*. New York: Basic books.

BRKLJAČIĆ, Maja i Sandra PRLENDA. 2006. „Zašto pamćenje i sjećanje.“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden Marketing: 9-18.

CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.

CVEK, Sven; IVČIĆ, Snježana i Jasna RAČIĆ. 2015. „Jugoslavensko radništvo u tranziciji: 'Borovo' 1989.“. *Politička Misao*, God. 52 No.2: 7-34

DUDA, Igor. 2014. „Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskoga socijalizma“. *Časopis za suvremenu povijest*, 46.3: 577-591.

GOLDSTEIN, Ivo i Goran HUTINEC. 2007. „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća–motivi, metode i odjeci.“ U *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 187-210.

GOLDSTEIN, Ivo. 2008. *Hrvatska 1918.-2008*. Zagreb : Europapress holding : Novi Liber.

GATTIN ZEBIĆ, Tanja. 2014. „Braća Ladini vraćaju se u Sinj - Trgovački sud im priznao 44,5 milijuna kuna potraživanja“, Slobodna Dalmacija, 31. listopada

<https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/251885/braca-ladini-vracaju-se-u-sinj--trgovacki-sud-im-priznao-445-milijuna-kuna-potrazivanja> (pristup 25. 11. 2017.)

JAMBREŠIĆ-KIRIN, Renata i Marina BLAGAIĆ. 2013. „The ambivalence of socialist working women’s heritage: a case study of the Jugoplastika factory“. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol.50 No.1:40-73

JAMBREŠIĆ-KIRIN, Renata. 1995. „Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovjednom posredovanju osobnog iskustva“. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol.32 No.2: 165-185

MAGDIĆ, Diana. 2017. „Grad Sinj. Kraj četvrtstoljetne regresije“. U *Što je nama naša Dalmatinka dala. Tvornica i predionica konca Dalmatinka Sinj*, ur. Dragana Modrić, Jelena Pavlinušić i Nikola Križanac. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj: 76-79.

MAROŠ, Marija. 2011. „Propala prodaja Dalmatinke Nove!“. *Ferata – sinjski portal*. 22. srpnja. <http://arhiva.ferata.hr teme/3346-propala-prodaja-dalmatinke-nove> (pristup 05. veljače 2018.)

MATOŠEVIĆ, Andrea. 2015. *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog preglaštva*. Zagreb: Biblioteka Nova Etnografija.

MRKŠIĆ, Danilo. 1986. „Podela rada i stratifikacija jugoslovenskog društva“. *Revija za sociologiju*, Vol. XVI No.1-4: 3-17

NORA, Pierre. 2006. „Između pamćenja i historije. Problematika mjesta“. U *Kultura pamćenja i historija*, prir. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Gloden marketing-Tehnička knjiga. 23-43.

PALADINO, Zrinka. 2011. „Industrijska arhitektura Lavoslava Horvata: odabrani primjeri“. u *Prostor – znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 19, 2(42): 377-391.

PAŠTAR, Toni. 2008. „Ladiniji prodali teren ‘Dalmatinke’ za četiri milijuna eura“, Slobodna Dalmacija 12. rujna.

<https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/21085/ladiniji-prodali-teren-dalmatinke-za-cetiri-milijuna-eura> (pristup 25.11.2017.)

PAŠTAR, Toni. 2009 a. „Radnicima 'Dalmatinke nove' otkazi bez plaća i otpremnina“. *Slobodna Dalmacija*, 23. veljače.

<http://www.slobodnadalmacija.hr/Split-%C5%BEupanija/tabid/76/articleType/ArticleView/articleId/43264/Default.aspx> (pristup 05. siječnja 2015)

PAŠTAR, Toni. 2009 b. „Sinjska "Dalmatinka" umrla u sedamdesetoj godini...“. *Slobodna Dalmacija*, 27. studeni.

<http://www.slobodnadalmacija.hr/Split-%C5%BEupanija/tabid/76/articleType/ArticleView/articleId/80997/Default.aspx> (pristup 05. siječnja 2015.)

PAŠTAR, Toni. 2009 c. „Dobra vijest iz Sinja – Unitas preuzima Dalmatinku i nastavlja proizvodnju konca“. *Slobodna Dalmacija*, 30. studeni. (pristup 05. siječnja 2015.)

PAŠTAR, Toni, 2010. „Tvrtka 'Frigus Lumen' iz Gale bi u 'Dalmatinki novoj' proizvodila rasvjetna tijela“. *Slobodna Dalmacija*, 01. listopada.

<https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split-zupanija/clanak/id/112889/tvrtka-frigus-lumen-iz-gale-bi-u-dalmatinki-novoj-proizvodila-rasvjetna-tijela> (pristup 05. veljače 2018.)

PAŠTAR, Toni. 2013. „Toni Paštar: Sveti Petre ovako više ne može, vrati nam Vicu!“. *Slobodna Dalmacija*, 07. prosinca.

<http://slobodnadalmacija.hr/Dalmacija/Splitzupanija/tabid/76/articleType/ArticleView/articleId/229733/Default.aspx> (pristup 14. siječnja 2015.)

PAVIČIĆ, Jurica. 2017. „PROPALE TVORNICE - Trebala je biti sagrađena u Livnu, ali komunistički moćnik malom je laži izlobirao da ona ipak dođe u Sinj“, *Jutarnji list*, 26. studenog. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/slavna-povijest-danas-propale-tvornice-trebala-je-bit-sagrađena-u-livnu-ali-komunisticki-mocnik-malom-je-lazi-izlobirao-da-ona-ipak-dode-u-sinj/6780468/> (pristup 30.11.2017.)

PAVLINUŠIĆ, Jelena. 2017. „Tvornica i predionica konca *Dalmatinka*, Sinj“. U *Što je nama naša Dalmatinka dala. Tvornica i predionica konca Dalmatinka Sinj*, ur. Dragana Modrić, Jelena Pavlinušić i Nikola Križanac. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj: 12-19.

PERIĆ KASELJ, Marina i Rebeka MESARIĆ ŽABČIĆ. 2011. „Žene i industrijska baština: Primjer 'Dalmatinke' Sinj“. U *Kulturna dediščina industrijskih panog/ Industrijska kulturna baština. 11. Vzparednice med slovensko in hrvaško etnologijo/ 11. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele.*, ur. Alenka Černelič Krošelj, Željka Jelavić, Helena Rožman. Ljubljana : Slovensko etnološko društvo. 287-300.

PERIĆ, Vito. 2009 a. „Sinj: radnici Dalmatinke ponovo prosvjeduju“. *Slobodna Dalmacija*, 12. Siječnja.“ <http://www.slobodnadalmacija.hr/Crna-kronika/tabid/70/articleType/ArticleView/articleId/37600/Default.aspx> (pristup 05. siječnja 2015.)

PERIĆ, Vito. 2009 b. „Dalmatinka propada i pliva u vodi“. *Slobodna Dalmacija*, 14. ožujka. <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split-zupanija/clanak/id/44275/dalmatinka-propada-i-pliva-u-vodi> (pristup 05. veljače 2018.)

PERIĆ, Vito. 2009 c. „Umro si ti, umrla je tvornica, a ni mi nismo baš najbolje“. *Slobodna Dalmacija*, 23. ožujka. <http://www.slobodnadalmacija.hr/Mozaik/tabid/80/articleType/ArticleView/articleId/47306/Default.aspx> (pristup 14. siječnja 2015.)

POTKONJAK, Sanja i Tomislav PLETENAC. 2011. „Kada spomenici ožive- 'umjetnost sjećanja' u javnom prostoru“. *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 23:7-24.

POTKONJAK, Sanja i Tea ŠKOKIĆ. 2013. „“In the World of Iron and Steel”:On the Ethnography of work, unemployment and hope“. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol.50 No.1: 74-95.

PREMUŽ-ĐIPALO, Vedrana. 2016. „Žene u doba socijalizma: slučaj *Dalmatinka*.“ *Ethnologica Dalmatica*,. Vol 23 No 1: 159-192.

RADELIĆ, Zdenko. 2012. *Sindikati i radništvo u Hrvatskoj : (1945.-1950.)*. Zagreb : Hrvatski institut za povijest.

SENJKOVIĆ, Reana. 2016. *Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija*. Zagreb: Nova etnografija

SUNDHAUSEN, Holm. 2006. „Jugoslavija i njezine države slijednice: Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija 'sjećanja' i 'mitova'“. U *Kultura pamćenja i historija*, prir. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Gloden marketing-Tehnička knjiga, 241-284.

SVENSSON, Birgitta. 1995. „Lifetimes - life history and life story: biographies of modern Swedish intellectuals.“. *Ethnologia Scandinavica*, 25: 25-42.

ŠANTEK, Andreja. 2009. „Dalmacija u stečaju: neveselo stanje nekad moćnog gospodarstva“. *Slobodna Dalmacija*, 10. kolovoza.

<http://www.slobodnadalmacija.hr/Biznis/tabid/69/articleType/ArticleView/articleId/65340/Default.aspx> (pristup 05. siječnja 2015.)

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena i Kristi MATHIESEN HJEMDAHL. 2006. „Uvod: Politička mjesta u transformaciji“. U *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. Nevena Škrbić Alempijević, Kristi Mathiesen Hjemdahl. Zagreb: FF Press, 9-45.

VELIKONJA, Mitja. 2009a. *Titostalgia*. Ljubljana: Peace Institut.

VELIKONJA, Mitja. 2009b. „Lost in transition: Nostalgia for socialism in post-socialist countries.“ *East European Politics and Societies*, Vol.23 No.4: 535-551

YOUNG, James. 2006. „Tekstura sjećanja“. U *Kultura pamćenja i historija*, prir. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Gloden marketing-Tehnička knjiga, 197-216.

“Pravilnik o korištenju sredstava za stambenu izgradnju“, *Dalmatinka – informativni list radnog kolektiva*, srpanj 1970., godina 1, broj 1.

„Stvorena osnova za brži razvoj“, *Dalmatinka – list radnih ljudi predionice i tvornice konca – Sinj*, studeni 1977., godina 1., broj 1.

„(Ne)prilike u proizvodnji“, *Dalmatinka – list radnih ljudi predionice i tvornice konca – Sinj*, srpanj 1982., godina 6., broj 14.

„O problemima naše radne sredine – naša politika“, *Dalmatinka – list radnih ljudi predionice i tvornice konca – Sinj*, travanj 1986., godina 9., broj 22.

<http://vimeo.com/104534639> (pristup 29. siječnja 2015.)

<https://www.facebook.com/dalmatinkasinj?fref=ts> (pristup 15. siječnja 2018.)

Strategija razvoja grada Sinja, razdoblje 2015. – 2020., studeni 2015.

<http://www.sinj.hr/LinkClick.aspx?link=Strategija+razvoja+grada+Sinja+za+razdoblje+2015.-2020.+godina.pdf&tabid=723&mid=8603&language=hr-HR> (pristup 15. siječnja 2018.)

Slike iz života udarnika, 1972., r. Bahrudin Bata Čengić, 100'

(<https://www.dailymotion.com/video/x5w67g3>)

Radnička kultura i društveno sjećanje na primjeru tvornice *Dalmatinka* u Sinju

Rad donosi studiju slučaja propale tvornice konca i pamučnog prediva *Dalmatinka* u Sinju, s fokusom na radničku kulturu kao oslonac društvenog sjećanja unutar lokalne zajednice. Počevši s etnografijom propadanja tvornice, preko koncepta radništva u kontekstu socijalističke Jugoslavije, predstavljaju se dvije međusobno povezane tematske jedinice, kroz koje se detektiraju ključni elementi za konstrukciju sjećanja. Na temelju kazivanja nekadašnjih radnica istražuje se relacija radnik-tvornica kroz međuodnos konceptata *životne povijesti* i *osobne povijesti*. U drugom dijelu rad se koncentrira na suvremene interpretacije nematerijalnog naslijeđa *Dalmatinke*. Analiza djelovanja izložbeno-edukativnog projekta usmjerenog na revalorizaciju njezina doprinosa razvoju grada u infrastrukturnom, ekonomskom i kulturološkom pogledu, pokazuje čvrstu ukotvljenost *Dalmatinke* u društvenom sjećanju. Isto tako, na općenitijoj razini upućuje na posljedice procesa tranzicije i deindustrijalizacije na demografsku i ekonomsku strukturu stanovništva Sinja.

Ključne riječi: društveno sjećanje, socijalizam, radnička kultura, tvornica konca i pamučnog prediva *Dalmatinka*

Workers' culture and collective memory as exemplified by the *Dalmatinka* factory in Sinj

The paper gives account of a case study on the thread and cotton yarn factory *Dalmatinka* in Sinj, focusing on working culture as the backbone of collective memory within the local community. Starting with ethnography of the factory collapse, through to elaboration of the concept of labor in the context of socialist Yugoslavia, two interrelated thematic units are presented that examine the key elements for the construction of the memory. Based on their statements, the relationship between workers and the factory as a wholesome concept is studied. Following these conclusions, the paper concentrates on contemporary interpretations of *Dalmatinka's* immaterial heritage. An analysis of an interdisciplinary project, aimed at reevaluating the factory's contribution to town's infrastructural, economic and cultural development, demonstrates the solidification of *Dalmatinka* in collective memory. Likewise, on a more general level, it indicates the aftermath of the processes of political transition and de-industrialization on demographic and economic structure of population of Sinj.

Key words: collective memory, socialism, workers' culture, thread and cotton yarn factory *Dalmatinka*